

Rasprave o Bakačevoj kuli u Zagrebu 1901. godine:

Zlatko Jurić,
Martina Strugar,
Franko Ćorić

„Taj nesgrapni, ružni toranj...“ ili „...karakterističan primjer sredovječnog utvrdnog braništa“

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest umjetnosti
Zagreb, I. Lučića 3
zljuric@ffzg.hr; fcoric@ffzg.hr

Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Zagrebu
Zagreb, Mesnička 49
martina.strugar@globalnet.hr

Izvorni znanstveni rad
Predan 2. 11. 2011.
UDK 711(497.5 Zagreb)“1901“

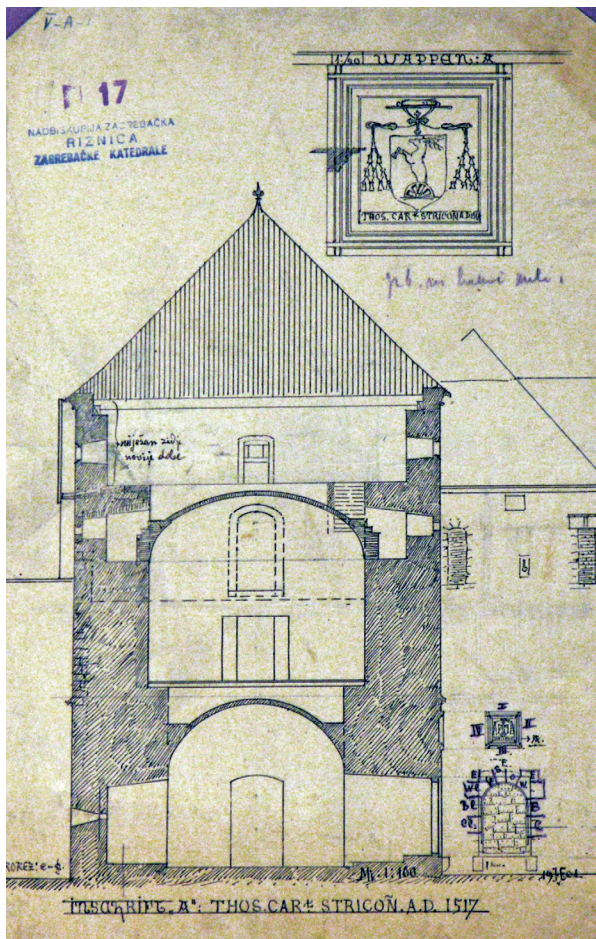
SAŽETAK: U tekstu se raspravlja o polemici koja se vodila od 22. lipnja do 17. srpnja 1901. godine u Zagrebu oko očuvanja ili rušenja Bakačeve kule. U polemici sudjeluju povjesničar umjetnosti Izidor Kršnjavi, arhitekt Hermann Bollé, povjesničar i arheolog Josip Brunšmid i likovni kritičar Vladimir Lunaček. Izidor Kršnjavi i Hermann Bollé zastupaju historicističke teorije, dok Josip Brunšmid i Vladimir Lunaček zagovaraju protomodernističke teorije u gradogradnji i očuvanja spomenika.

KLJUČNE RIJEČI: *Izidor Kršnjavi, Josip Brunšmid, Hermann Bollé, Vladimir Lunaček, Zagreb, Bakačeva kula, očuvanje spomenika*

JOSIP BRUNŠMID I EMILIJ LASZOWSKI napisali su *Predstavku hrvatskih historičara i arheologa u poslu sačuvanja sredovječnih utvrda oko stolne crkve zagrebačke* i organizirali potpisivanje dvadeset osam vodećih hrvatskih povjesničara, antikvara i arheologa na tu predstavku koju su objavili 22. lipnja 1901. u velikom broju dnevnih novina.¹ Objavljivanje Predstavke izazvalo je teorijsku raspravu koja je trajala od 22. lipnja do 17. srpnja 1901. u dnevnim novinama.² Glavne teme rasprave bile su: srušiti ili sačuvati Bakačevu kulu i zapadni utvrdni zid; obnoviti i vratiti Vinkovićev portal ili ga zamijeniti novim Bolléovim portalom te ocjena izvedene stilske restauracije katedrale.

Tijek rasprave odredili su sudionici i građevinsko stanje katedrale i biskupske tvrđe. U raspravi su sudjelovali: Izidor Kršnjavi, Hermann Bollé, Ivan K. Tkalčić, Josip Brunšmid i Vladimir Lunaček. Povjesničaru umjetnosti Izidoru Kršnjavom bilo je 56 godina i bio je prvi profesor povijesti umjetnosti od 1878. godine na Sveučilištu u Za-

grebu, a prošlo je već pet godina od ostavke na dužnost predstojnika Odjela za bogoštovje i nastavu kr. zem. vlade. Arhitekt H. Bollé bio je iste dobi, vodio je dugogodišnju obnovu zagrebačke katedrale, bio je osnivač i ravnatelj Obrtne škole (1882.–1914.) i Muzeja za umjetnost i obrt (1890.–1902.). Povjesničaru I. K. Tkalčiću bila je šezdeset jedna godina, bio je prebendar prvostolne crkve i član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Četrdesettrogodišnji arheolog J. Brunšmid bio je ravnatelj Arheološkog odjela Narodnog muzeja (1895.–1924.) i prvi profesor klasične arheologije od 1896. godine na Sveučilištu u Zagrebu. Pravnik E. Laszowski je suradnik i koautor u izradi Predstavke; bile su mu trideset tri godine i bio je zaposlen u Kr. zemaljskom arhivu u Zagrebu. Književni i likovni kritičar V. Lunaček, u dobi od dvadeset osam godina, nesvršeni je student medicine i prava; objavljivao je kritike u dnevnim novinama. Teorijske stavove glavnih sudionika u raspravi nužno je promatrati u kontekstu gra-

1. Poprečni presjek zapad-istok kroz Bakačevu kulu, 1906. godina (Riznica zagrebačke katedrale)
East-west cross-section of Bakač's tower, 1906, (Zagreb Cathedral Treasury)

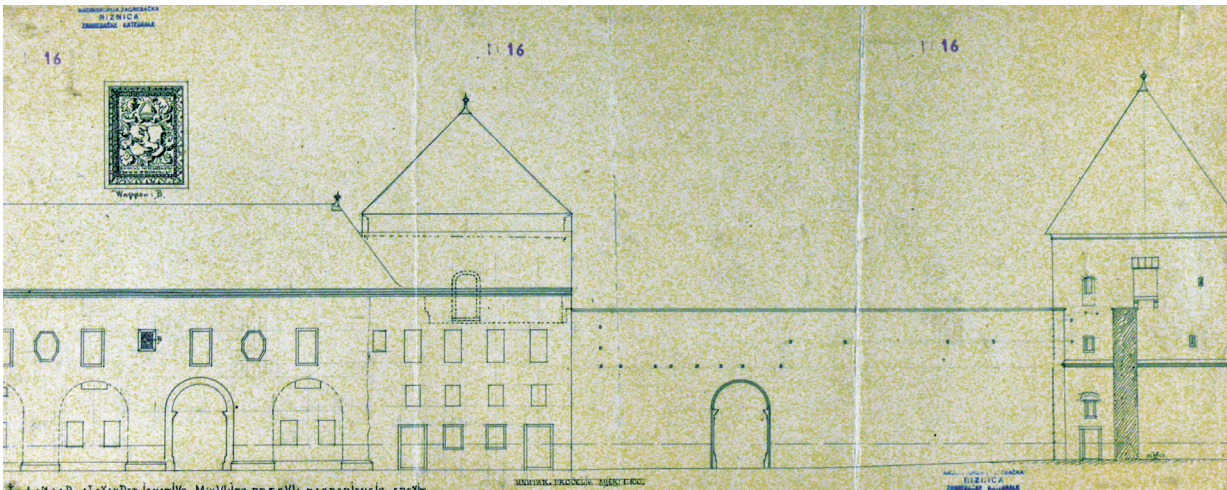
dogradnje i očuvanja građevinskih spomenika u Zagrebu u razdoblju historicizma na prijelazu XIX. u XX. stoljeće.

Građevinsko stanje nadbiskupsko-katedralnog sklopa bilo je krajnje složeno. Na katedrali je završena stilaska restauracija (1880.–1900.) pod vodstvom arhitekta H. Bolléa.³ Glavni inicijator obnove katedrale bio je biskup Josip Juraj Strossmayer koji je 1874. godine objavio vrlo jasan i precizan program za izradu idejnog arhitektonskog projekta. U programu su bili jasno navedeni zahtjevi o oblikovanju unutarnjeg prostora i volumena arhitektonske kompozicije katedrale.⁴ Arhitekt Friedrich von Schmidt izradio je 1875. godine idejni arhitektonski projekt prema Strossmayerovu programu.⁵ Kršnjavi, tek imenovani sveučilišni profesor povijesti umjetnosti, promicao je u medijima i arhitekta i projekt u dnevnim novinama 1878. godine. Nakon potresa 1880. godine i trenutačnog saniranja šteta i sprječavanja još većih urušavanja, pod vodstvom Bolléa počela je obnova katedrale prema idejnom projektu F. von Schmidta. Arhitekt Bollé je 1884. godine objavio *Program o obnovi prvostolne crkve zagrebačke* (Zagreb, Carl Albrecht, 1884.). U prvom dijelu programa navedene su vremenske datacije pojedinih slojeva grad-

nje na osnovi detaljne vizualne inspekcije katedrale. U drugom je dijelu bio precizno planiran tijekom budućih radova na obnovi. Schmidov idejni projekt i Bolléov program o obnovi vjerno slijede Strossmayerov program. Sljedeće, 1885. godine povjesničar I. K. Tkalčić objavljuje povijesnu monografiju o katedrali *Prvostolna crkva nekoć i sada* (Zagreb, Carl Albrecht, 1885.) na temelju pažljivog istraživanja arhivskih izvora. Opširnim prikazom brojnih pregradnji i dogradnji, koje su bile nužne zbog oštećenja izazvanih vremenskim nepogodama i ratnim razaranjima, neizravno je znanstveno opravdana započeta stilaska restauracija katedrale.

Na zapadnom pročelju katedrale više se ne nalazi Vinkovićev portal (1640.–43./1675.) koji je biskup Benedikt Vinković (1637.–1642.) naručio od majstora Kozme Mullera, a dovršenje je platio kanonik Ludovik Vukoslavić.⁶ Prema želji naručitelja, biskupa Vinkovića, portal je trebalo izraditi prema uzoru na romanički portal benediktinske opatijske crkve u Jáku u Mađarskoj.⁷ U Schmidovu idejnom arhitektonskom projektu bio je sačuvan Vinkovićev portal. Tkalčić je u svojoj knjizi objavio perspektivni crtež novog restauriranog zapadnog pročelja s Vinkovićevim portalom. U trenutku kad se vode rasprave oko Predstavke, ostaje nejasno je li samo izrađen arhitektonski projekt ili je već počela izvedba novog Bolléova portala.

Na istočnoj strani Kaptolskog trga je Biskupska tvrđa, koja je još u cjelovitom neizmijenjenom povijesnom obliku.⁸ Biskupska tvrđa ima oblik nepravilnog trapeza i sastoji se od utvrđenih zidova, šest kula kružne osnove i dviju kula pravokutne osnove, koje su građene od 1512. do 1520. godine. Jedini aksijalni kolni uzlaz bio je kroz središnju istočnu Veliku kulu (pravokutne osnove) na istočnom utvrdom zidu. Sve do XIX. stoljeća jedini ulaz s Kaptolskog trga bio je kroz središnju zapadnu Bakačevu kulu (kružne osnove) na zapadnom utvrdom zidu. Ulazna os bila je pod kutom od 90 stupnjeva. Jedino su Zapadne kule imale nazive koji su se održali u upotrebi: jugozapadna kula je bila Nebojan, središnja Bakačeva kula bila je nazvana po grbu ostrogonskog nadbiskupa i kardinala Tome Bakača, tadašnjeg upravitelja Zagrebačke biskupije, a sjeverozapadna je bila Severnik.⁹ Biskup Petar Domitrović (1611.–1628.) dogradio je 1616. godine s unutarnje strane južnog utvrdom zida biskupski dvor na potezu od Kule biskupskog dvora do kule Nebojan.¹⁰ S unutarnje strane zapadnog utvrdom zida biskup Aleksandar Mikulić (1688.–1694.) sagradio je 1692. godine između kule Nebojan i Bakačeve kule zgradu biskupsko-kaptolske knjižnice (*Bibliotheca Metropolitana*) za smještaj velikog fonda starih knjiga i glasovite Valvasorove zbirke.¹¹ Biskup Juraj Branjug (1723.–1748.) sagradio je 1729. godine dvokatni biskupov dvor duž južnog utvrdom zida od Kule biskupskog dvora do središnje istočne Velike kule.¹² Biskup Aleksandar Alagović (1829.–1837.) završava dogradnju 1833. godine od središnje istočne Velike kule

2. Istočno pročelje Mikulićeve biblioteke, Bakačeve kule, utvrdnog zida i kule Severnik, 1906. godina (Riznica zagrebačke katedrale)
The eastern façade of Mikulić's library, Bakač's tower and the Severnik fortification and tower, 1906, (Zagreb Cathedral Treasury)

do sjeveroistočne kule.¹³ Biskup Maksimilijan Vrhovac (1787.–1827.) zbog olakšanja prometa na zapadnom utvrdom zidu s jedne i s druge strane Bakačeve kule otvorio je dva velika otvora koje je klasicistički arhitektonskom plastikom opremio biskup Alagović.¹⁴ Oba prolaza imala su improvizirani kosi jednostrešni krov nakon oštećenja od potresa 1880. godine.

O regulatornom uređenju istočne strane Kaptolskog trga počelo se razmišljati još 1887. godine kad su Juraj Augustin, Josip Altmann, Vatroslav Egersdorfer, Adolf Hudovski, Hermann Bollé, Rupert Melkus i Milan Lenuci radili na II. generalnoj regulatornoj osnovi grada Zagreba.¹⁵ Općeprihvaćena je bila ideja o rušenju Bakačeve kule, zapadnog utvrdnog zida i zgrade Mikulićeve biblioteke, zbog otvaranja nesmetanog pogleda s Kaptolskog trga na buduće zapadno pročelje restaurirane katedrale.

Tijekom rasprave došla je do izražaja generacijska podjela na dvije skupine. U prvoj skupini su vršnjaci Kršnjavi i Bollé koji imaju istovjetan svjetonazor i koriste se sličnom teorijskom argumentacijom. U drugoj skupini su znatno mlađi Brunšmid, Laszowski i Lunaček. Brunšmid i Laszowski osmislili su i izradili Predstavku, a tijekom polemike Lunaček je teorijski dopunio pojedine teme. Brunšmid i Lunaček imaju istovjetno negativno stajalište u pojedinim temama. Obojica pažljivo čitaju istu suvremenu europsku literaturu, ali je različito interpretiraju u kritici očuvanja građevinskih spomenika u Hrvatskoj. Tijekom polemike došlo je do obostrane razmjene razmišljanja između Brunšmida i Kršnjavoga te Brunšmida i Bolléa. Rasprava između Tkalčića i Kršnjavoga donekle je lateralna po intenzitetu. Kršnjavi jedini objavljuje anonimne tekstove u dnevnim novinama tijekom polemike. Bollé i Kršnjavi ignoriraju Lunačekovo sudjelovanje u raspravi. Kad polemiziraju s Brunšmidom, obojica neizravno odgovaraju na Lunačekove kritike bez spomena njegova imena.

Vladimir Lunaček: o „vandalskom veselju“

Od ožujka do lipnja 1901. godine Lunaček je objavio niz tekstova u dnevnim novinama u kojima je precizno definirao teorijsku osnovu za negativnu kritiku stilskih restauracija u historicizmu. Od kapitalnog značenja je što je jasno i precizno naveden autor teorijske osnove.

Lunaček se poziva na sastanak prvog njemačkog „Denkmaltaga“, održanog 24. i 25. rujna 1900. u Dresdenu, gdje je konzervator i arhitekt stolne crkve u Metz, Paul Tornow, predložio potpuno nova teorijska pravila i načela za obnovu i očuvanje građevinskih spomenika.¹⁶ Izvještaj sa sastanka bio je objavljen u arhitektonsko-arheološkom časopisu „Die Denkmalpflege“.¹⁷ Lunaček precizno citira temeljna pravila i načela:

1. *Pravilo: Treba da se uzdržavaju svi oni građevni spomenici, koji su građeni u jednom od historijskih stilova. A historijski stilovi su svi oni do konca osamnaestoga stoljeća.*
2. *Pravilo: Svi stilovi imaju jedan prema drugome jednaku vrijednost i pravo da se sačuvaju.*
3. *Pravilo: Građevni spomenik treba obnoviti najvećim počitanjem prema njemu.*
4. *Pravilo: Prije nego li se podje na samu obnovu ili popravak, treba da se dotični građevni spomenik snimi fotografski ili risarijom u svojoj cjelovitosti, a onda i u pojedinim znatnijih umjetničkih djelovih.*
5. *Pravilo: Stare dielove, koji su se morali odstraniti, treba spremiti u muzeje.*

A sada nekoja načela. Popravci moraju se obaviti istim građevnim materijalom i to tako da se uzme u obzir isti obrtni način sastavkah i radnje (Handwerksweise) dotičnog spomenika, koji se ima popraviti. – Kad se pojedini oštećeni dielovi zamienjuju novimi, mora se gledati na stil i na umjetničko obličje građevne starine, kako je bila. – Kad pojedini dielovi, koji se imadu obnoviti ili popraviti, pripadaju raznim stilovom ili raznoj dobi jednog stila, tada se uzme onaj stil, koji je vladajući u tom građevnom spomeniku. Nu to samo

3. Zapadni utvrđni zid s kulama Svernik, Bakačevom i Nebojan i Vrhovac-Alagovićevim ulaznim portalima s provizornim jednostrešnim krovom, 1906. godina (Riznica zagrebačke katedrale)

The western wall with towers Severnik, Bakač and Nebojan and Vrhovac-Alagović's entrance portals with the provisional single-roof, 1906, (Zagreb Cathedral Treasury)

onda, kad su dijelovi, koji se umeću obnovom po kvaliteti od veće umjetničke važnosti od onih starih odstranjenih. Inače se gradjevni spomenik ili umjetnina tek popravi. Može se to i onda učiniti, ako oni djelovi različitog stila ili razne diobe jednog stila bitno kvare umjetničku harmoniju toga spomenika ili ga opet nagrdjuju.¹⁸ Lunaček je katedralu doživljavao u povijesnom kontekstu, jer su se neprekidno izmjenjivali popravci, obnove i dogradnje. Kritika historicističke stilske restauracije katedrale utemeljena je na analizi Bolléova odnosa prema djelu prethodnih graditelja. Temeljna razlika između prethodnih obnova i Bolléove restauracije je u povijesnim slojevima. U prijašnjim razdobljima graditelji su imali, zbog raznih razloga, više poštovanja prema djelu prethodnika. Lunaček citira jedan dio ugovora biskupa Martina Borkovića i stolara Matije Ertuša iz 1674. godine o popravku klecala koja su uništena u rušenju stropa 1646. godine. U ugovoru se uvjetuje obziran odnos jer se majstor Matija Ertuš obavezao da *./.../one iste staluše lepo i snažno, kakovi su i prvi bili napravi i po vsem anom redu, kade kaj fali, človečki popravi ./.../.*¹⁹

Bollé je tijekom restauracije katedrale pokazao sasvim drugačiji odnos ne samo prema djelu pojedinih graditelja nego i prema cijeloj povijesti katedrale. Lunačekova ocjena je porazno negativna jer je Bollé *./.../ postupao takovim vandalizmom, da će se u kronici razvitka naše prvostolne crkve zapisati obnova gospodina Bollea jednako kao da je crkvu zadesila elementarna nesgoda. G. Bolle modificirao je negdje plan arhitekta Schmidta, izvrgnuvši te modifikacije u pogrješke, koje se nikako nedadu sakriti niti izpričati.*²⁰ Podjednako je razorno negativna bila detaljna analiza zapadnog pročelja katedrale. Glavni arhitektonski problem je nezgrapni kontrast jednostavnih kompaktnih zidnih ploha starijeg donjeg dijela i plastične rastvorenosti novosagrađenih gornjih dijelova zvonika: *Fronta je čitave crkve u obće ne liepo riešena. Kad se je uzela tolika visina, moralo se pomisliti na to, kako će se donji dio izkititi. Ili se je mogla visina kakva je bila zadržati. Ali ovako ta užina nije dozvolila*

*kičenu ornamentalnost, jer bi postala monotonom, a opet nije bilo mjesta, a i tehničke su tu valjda poteškoće priečile, da se temelj proširi, pa da se onda dovinu zvonici u uzkoj piramidi do vrška. Sličnih zvonikah na vrhu tako izkičenih, a dolje golih nema nigdje. Tek Tynska crkva u Pragu, pa onda nekoje u Češkoj, južnoj Njemačkoj i Sjevernom Tirolu podsjećaju na stilizaciju naših zvonika. Ali onda krovovi vrška nisu izkičeni, nego su analogno prema jednostavnosti podnožja i pročelja pokriti criepom ili škrljevцем ili bakrom. To je analogija u stilizaciji, koja postoji i mora postojati u svakoj umjetnosti i literaturi. ./.../ Ta harmonija, koja se mora analogno opažati u svih djelovih umjetničkog djela, zove se čuvstvo stila (Stylgefühl) – i glavna je značajka pravoga umjetnika.*²¹ Velika je sličnost između Lunačekove kritike i Kovačićeva prijedloga preoblikovanja zapadnog pročelja katedrale u natječajnoj regulaciji Kaptola i okolice iz 1908. godine. Glavna ideja Viktora Kovačića je da se nakon četvrtog vijenca skinu novosagrađeni gornji dijelovi zvonika.

Lunaček nastavlja analizu arhitektonske kompozicije s južnim pročeljem gdje su *./.../ oni krovčići sa uzkim prozorima i rupama i odviše jednostavni. Stražnji je dio crkve liep i potječe većinom još od starije dobe. Ako se sa nadbiskupskog trga pogleda na crkvu, to se vidi odstraga onaj "giebel" kao kakova nadzidana kućica i smeta silno, što je onako gola – opet tek izkičena sa onimi rupicama kao i ostali krovčići, a ne u istoj visini sa krovom. Krov sam po sebi je šaren kao i Markov. Čemu baš te raznolike boje, to ne znam. Ljepota se time ne povećava, a među jednostavnosti u gradnji i silnim šarenilom krova postoji silan kontrast.*²² Lunaček je vrlo vješto kontrastirao opise unutarnjeg prostora i opreme katedrale prije i poslije Bolléove intervencije. Glavni problem je u postojanju tradicije i slojevitosti tragova različitih razdoblja u unutarnjem prostoru prije intervencije i potpunom prekidu s tradicijom nakon intervencije. Prema Lunačekovu mišljenju, katoličke gotičke župne crkve i katedrale *./.../ odraz su rimskoga karaktera, kojega se crkva nije mogla otresti. A to je neki veličanstveni pompozni sjaj,*

a i neka udobnost, neki "Stimmung" koji se tako vješto ovija oko srca oko našega čuvstva i osjećaja. /.../ Ona je bila krcata historijskim spomenici i sjajem još iz baroknog doba, jer je naša povjest jedan povjestni dio katoličke crkve. /.../ Danas se naša prvostolna crkva u ničem ne razlikuje od nove. Tradicija je prekinuta a to se ne može više nadoknaditi, to je sadanjom obnovom posvema i za uvijek izgubljeno. /.../ Ljepši je entre sa velikim širokim lučastim svodom izpod orgulja. Tu su bila prije četiri stupa. Ta renovacija i u tom smislu bila je posve opravdana i uspjela je. Ali to je, ako izuzmemo pressyternum sa sjedali kora kaptolskoga, jedini liepi momenat Bolleove restauracije. Sve je nekim vandalskim veseljem izpražnjeno, modernizirano i preinačeno.²³ Nakon restauracije, unutarnji prostor katedrale je hladan i prazan jer /.../ protestantski racijonalizam na golih se stienah odrazuje. Tamne tmurne stupove pobijeliše, a umjesto starih oltara (bili oni i protivni stilu) posadiše najneukusnije što sam ih ikada vidio. /.../ Pa chamotte u crkvi. To djeluje bar na mene, kao dvorane za javnu prodaju živeža, kao javne kupaonice. /.../ G. Bolle možda je dobar graditelj, arhitekta nije. Arhitekta je umjetnik, on mora imati osjećaj za stil i mora da znade dati zgradi "Stimmung". Toga g. Bolle ne zna.²⁴

Nakon analize općeg dojma unutarnjeg prostora, nastavljeno je s analizom arhitektonske kompozicije i skulpturalne plastike oltara. Hermann Bollé je /.../ sav nakit izbacio, jer se tobože protivi stilizaciji gotike. Ja ne ću ni da spominjem onaj stol za misu. I u tom su disharmoničnom stilu svi novi oltari. Oltar sv. Jeronima ima dapače i uljenu sliku u posve modernom stilu. Ostali se oltari odlikuju upravo nesgrapnima svetcima, a nimalo umjetničkim kipovi. Ti kipovi nisu ni najmanje gotski, već posve jednostavne tesarske figure. A okolo na okolo, fiale, zabadi, stupci baldatimi pozlaćeni, izšarani, kojekakvom ornamentikom izkićeni. A ta ornamentika uvijek je ista, uvijek se vuče njima isti motiv. Tu monotoniju u motivu opažamo na svih ogradah naše stolne crkve, u obće na svih željeznih ogradah g. Bolle-a. /.../ Nu ne samo, da su se odstranili barokni oltari a postavili novi koji ipak ne pristaju tako izradjeni gotskoj crkvi, već se i broj oltara smanjio za više no polovicu. I crkva se kraj novog kamena uslied malenog broja oltara prazno dojmlje. Prije bijaše oko dvadeset i četiri žrtvenika, a danas ih imade tek jedanaest. /.../ Ja držim da nije ni protivni stil, a ni umjetnička vriednost smetala crkvenoj obnovi. Jer se znade da su se žrtvenici crkve Stjepanove u Beču u baroku pridržali. A vidimo i možemo prosuditi, da su oltari, koji su sada kojekuda porazbacani mnogo veće umjetničke vriednosti od novih gotskih g. Bollea.²⁵

S obzirom na peto pravilo Paula Tornowa, prema kojem bi se svi predmeti uklonjeni prilikom restauracije trebali pohraniti u muzeje, Lunaček je posebno ljutilo Bolléovo ponašanje prema uklonjenim elementima arhitektonske plastike, prema skulpturama, oltarima i djelima umjetničkog obrta. Lunaček nije propustio priliku i precizno je nabrojio sve slučajeve nemara i nebrige: /.../ Stara vrata sa umjetničkim rezbarijama odoše netragom. A gdje su stolci

iz kora, gdje krstionica? Možda sve to dieli sudbinu jedne rozete, koju sam vidio kao vrtnu dekoraciju u jednoj vili.²⁶ Bolléovo nerazumijevanje vrijednosti baroknih oltara može se objasniti široko rasprostranjenim antagonizmom prema baroknoj i rokoko umjetnosti na njemačkom govornom području koji je u provinciji sasvim sigurno bio još snažniji i pravovjerniji. Lunaček je iritirao odnos prema nadgrobnim pločama, gdje je očekivao barem minimalno poštovanje prema uspomeni umrlih osoba. Bolléovo pomanjkanje poštovanja vidljivo je u odluci o izbacivanju većine nadgrobničkih spomenika koje /.../ izjeda sad vlaga. Jedan sam takav krasni barokni spomenik vidio kako se već počima drobiti. Ta kako ne bi, godine je i godine stajao u istoj temperaturi zime i vrućine, a sada je najedanput kroz nekoliko godina izvrgnut najvećoj vlagi, zimi i vrućini, kiži i sniegu. To je barbarština koja se ne može dosta žigosati. A koliko je takovih pločah možda upotrebljeno radi što su izlizierte ili stare ili popucale u građevnu svrhu. G. Bolle može to učiniti. Učinio je to sa krasnim reliefom u bjelovarskoj katoličkoj župnoj crkvi. Zašto ne bi ovdje?²⁷

Lunačekov prolog bitan je zbog tri razloga. Prvo, jasno je pokazao da je došlo do promjene u teorijskim razmišljanjima u Europi o intervencijama na povijesno i arhitektonski vrijednim građevinskim spomenicima. Pozitivno je precizno navođenje suvremenih europskih referencija. Drugo, na osnovi suvremenih europskih teorija o očuvanju spomenika napisao je negativnu kritiku izvedene stilske restauracije katedrale. Treće, bilo je nužno prekinuti dugogodišnji monopol jedne osobe nad intervencijama na obnovi građevinskih spomenika. Prema Lunačekovu mišljenju, jedino rješenje za izbjegavanje sličnog monopola i ponavljanje prošlih pogrešaka je obavezno raspisivanje arhitektonskih natječaja za sve buduće projekte obnove pojedinih građevinskih spomenika na kojima bi mogli sudjelovati jedino hrvatski arhitekti.²⁸

„Predstavka hrvatskih historičara i arheologa u poslu sačuvanja sredovječnih utvrda oko stolne crkve zagrebačke“

Josip Brunšmid i Emilij Laszowski Predstavku su istovremeno s objavljivanjem u dnevnim novinama 22. lipnja uputili nadbiskupu dr. Jurju Posiloviću (1894.–1914.) i kanonicima Prvostolnog kaptola u Zagrebu.²⁹ Nakon objavljivanja počela je žestoka polemika u dnevnim novinama. Novost je što se o isključivo stručnom problemu raspravljalo izvan uskih granica profesije i što se taj problem podigao na razinu izuzetno važnog kulturnog događaja. Žestina se očitovala u nepopustljivosti teorijskih stajališta, a spektakularnost u ironičnim ili ciničnim osobnim podbadanjima. Predstavka se pojavila upravo na razmeđu događaja. Prethodili su joj završetak višegodišnje restauracije katedrale i uklanjanje Vinkovićeve portala. Planirano je rušenje središnje Bakačeve kule, zapadnog utvrdnog zida i zgrade Dijecezanske biblioteke.

Tijekom rasprave iskristalizirala se jasna podjela na suprotstavljenu historicističku i protomodernističku teoriju očuvanja arhitektonskog naslijeđa. Prvi put se javila reakcija na dotada nedodirljivi historicistički estetski pristup stilskoj restauraciji koju su teorijski zastupali biskup Josip Juraj Strossmayer i dr. Izidor Kršnjavi, a beskompromisno provodili arhitekti Friedrich von Schmidt i Hermann Bollé. U drugoj skupini su Laszowski, Brunšmid i dvadeset osam vodećih hrvatskih povjesničara i arheologa koji su pobornici protomodernističkih teorija očuvanja. Osnovna značajka je određeno osciliranje između arheološkog pristupa stilskoj restauraciji i početaka konzervatorskog pristupa. Tkalčić i Lunaček imali su donekle izdvojenu poziciju u raspravi. Tkalčićeva stajališta oscilirala su između restauracije i konzervacije, uz inzistiranje na preciznom proučavanju arhivskih izvora. Lunaček se isticao radikalnom kritikom metode restauracije, kao i Brunšmid i Laszowski, ali ju je interpretirao na drugačiji način. U Predstavci uz glavnu postoji još nekoliko paralelnih tema. Glavna tema Predstavke je borba protiv najavljenog rušenja središnje Bakačeve kule i zapadnog utvrdnog zida. Prosvjed protiv uklanjanja Vinkovičeva portala i zamjene novim Bolléovim portalom blisko je povezan s kritikom Bolléove stilske restauracije katedrale. Posebna tema je rasprava o budućem smještaju nove zgrade Dijecezanske biblioteke duž sjevernog utvrdnog zida. Koristeći se tim četirima temama, Brunšmid i Laszowski napisali su vrlo lucidnu kritiku historicističkih regulatornih intervencija u povijesne dijelove grada i stilskih restauracija građevinskih spomenika. U historicizmu, glavni nedostatak regulatornih osnova za starije i povijesne dijelove gradova bio je apsolutni prioritet prometno-higijenskih razloga nad povijesno-umjetničkim. U regulaciji gradova zbog zahtjeva prometa */.../rušili su se zidovi i gradska vrata, javne i privatne zgrade prošlih vjekova, bez obzira na njihovu umjetničku ili historičku vrijednost. Poradi tobožnjih zdravstvenih obzira uništavali bi se cijeli stari dijelovi gradova/...*³⁰ U regulaciji gradova zbog pogrešne pretpostavke */.../da je izoliranje spomenika u svakom slučaju zaslužno djelo, uništavala se je okolina građevinskih spomenika, bez koje oni ne mogu pravo umjetnički i etički da djeluju.* Dogmatskom primjenom regulatornog principa oslobađanja monumentalnih javnih i sakralnih zgrada od okolne gradnje, grubo su narušeni povijesno nastali postojeći prostorni odnosi unutar dijelova grada. U intervencijama na obnovi povijesno, starosno i arhitektonski vrijednih javnih i sakralnih zgrada posebno je bila pogubna primjena triju osnovnih principa. Prvi princip je */.../ želja, da se vlastitim djelom zamijeni poštovanja vrijedno starije/.../*. Drugi princip je */.../vanredno pogibeljno nastojanje oko t. zv. Stilističke purifikacije/.../*. Treći princip je */.../pogrešni način sabiranja, uslijed kojega se pomične umjetnine uklanjahu iz okoline, za koju su stvorene bile/.../*.

U konačnici je sve završilo narušavanjem povijesnog i starosnog integriteta arhitektonske kompozicije; zato je katedrala */.../ neispravnim načinom restauriranja tako promijenjena, da na njoj i u njoj još veoma malo ima prvobitnih pojedinosti.* Zbog primjene principa oslobađanja u regulaciji gradova i metode stilske restauracije u obnovi spomenika, izravna posljedica bila je ubrzano nestajanje arhitektonskih, povijesnih i umjetničkih spomenika koji su bili sastavni dio povijesti pojedinog naroda. Brunšmid i Laszowski ne zadržavaju se samo na kritici provedenih intervencija u regulaciji gradova i na građevinskim spomenicima. Cilj je prezentirati javnosti drugačije teorijske principe, gdje su intervencije manje invazivne. Obojica posebno ističu da su njihova stajališta potpuno u skladu sa suvremenim europskim teorijskim promišljanjima o očuvanju spomenika. U intervencijama na građevinskim spomenicima, glavna misao Brunšmida i Laszowskog je */.../ da nije samo zasluga podizati nove monumentalne građevine, nego da je još mnogo veća zasluga sačuvati i obnoviti stare historičke građevine, koje narode sjećaju njihove prošlosti.* Osim dotada priznate estetske vrijednosti, građevinski spomenici imaju još jednu dodatnu vrijednost povijesnog izvora jer */.../ kao vrela za historičko iztraživanje nisu važni, jedino i isključivo samo napisati i povelje, nego da jednaku, ako ne i još, i veću važnost imaju građevinski spomenici, i sve što na njih spada.* Inovacija u intervencijama na građevinskim spomenicima je uvođenje kriterija ambijentalne vrijednosti jer se građevinski spomenici moraju */.../ u koliko imaju historičku ili umjetničku vrijednost po koju zemlju ili koje mjesto u nepromijenjenom obliku sačuvati tamo, gdje su stvoreni i sa okolinom, koja je za njih stvorena.* Velika novost je svijest o postupnom i dugotrajnom nastanku građevinskog spomenika, na kojem zato ne postoje značajke samo jednog stila, već različitih stilova pa one u arhitektonskoj kompoziciji stvaraju stilsku slojevitost. Izuzetno je važno da se na građevini sačuvaju svi povijesni dokazi njezina nastanka, budući da */.../ ništa ne buni, ako se na kojem većem građevnom spomeniku nalaze dijelovi, izvedeni u raznim stilovima, jer u tom se zrcali građevna historija toga spomenika, dotično razvoj umjetnosti u kojem kraju, pa stoga svaki stil ima jednako pravo na egzistenciju.*

U stilskoj restauraciji katedrale Bollé je polazio od potpuno suprotnih teorijskih načela i zato je prema mišljenju Brunšmida i Laszowskog stvorio rijetko poučan primjer neispravne restauracije. Konačni rezultat je promijenjeni materijalni i starosni integritet katedrale koja je od povijesne građevine postala monumentalna novogradnja. Nužno je osnivanje multidisciplinarnog povjerenstva po uzoru na centralnu komisiju za čuvanje historičkih i građevinskih spomenika koja u austrijskom dijelu Monarhije djeluje već pedesetak godina i slične mađarske komisije koja postoji dvadesetak godina. Članovi povjerenstva bili bi arhitekti, arheolozi, povjesničari i pravници. Raspravljalo bi se i odlučivalo o svakom slučaju intervencije i zato bi

se spriječilo bezrazložno uništavanje i devastacija povijesnih i arhitektonskih spomenika. Nakon teorijskog uvoda uslijedila je analiza konkretnih zagrebačkih primjera. Najprije se raspravljalo je li opravdano zbog restauriranog zapadnog pročelja katedrale srušiti središnju Bakačevu kulu i zapadni utvrđni zid. Brunšmid i Laszowski detaljno su opisali povijesno-prostorni razvoj Biskupske tvrđe i djelovanje biskupa Baratina, kardinala Bakača, biskupa Mikulića i biskupa Vrhovca na gradnji kula i utvrđnih zidova. Osnovni cilj gradnje Bakačeve kule s ostalim kulama i utvrđnim zidovima Biskupske tvrđe bila je obrana biskupskog dvora i katedrale. Detaljno je objašnjeno kako je Bakačeva kula funkcionirala kao glavni ulaz s Kaptolskog trga u nadbiskupski dvor i katedralu, prije probijanja dvaju novih ulaza u zapadnom utvrđnom zidu u vrijeme biskupa Vrhovca.

Vrata na Bakačevoj kuli imala su podizni most */.../ koji je stajao na ispod praga poduprtoj osi. Tečajji ove osi još se raspoznaju, kao i rupa, kroz koju je prolazio lanac, kojim se je most dizao. Ova vrata na Bakačevoj kuli, možemo reći, unicum su u Hrvatskoj, jer je na njima sve originalno, sve iz početka xvi. vijeka, pa ih stoga valja na svom prvobitnom mjestu sačuvati. Kako dokazuju još sačuvani tragovi, bili su negda iznutra na gradskom zidu svuda naokolo drveni trijemovi, kojima se je dolazilo do puškarnica na zidu i do kula; kruništa (Zinnen) nije bilo niti na zidu niti na kulama.* Autori Predstavke isticali su povijesnu vrijednost Bakačeve kule i zapadnog utvrđnog zida, na osnovi opisa događaja nakon bitke na Mohačkom polju. Nakon pogibije kralja počeo je građanski rat između pretendenta na prijestolje. Grof Nikola Thurn je 1529. godine, kao pristaša Ferdinanda Habsburgovca, vojskom opsjedao i topništvo gađao Biskupsku tvrđu u koju su se sklonili vojnici biskupa Šimuna Erdödyja, koji je bio pristaša Ivana Zapolje. Topničkom vatrom oštećeni su gornji dijelovi kula, izgorio je krov katedrale. Utrvrde su vrlo vjerojatno spasile katedralu i nadbiskupski dvor od potpunog razaranja. Nakon prikaza povijesno-prostornog razvoja, analize funkcije i isticanja povijesne vrijednosti, Brunšmid i Laszowski ipak su pristali na određeni kompromis. Prihvatili su opravdanost argumentacije o nužnom povećanju prostora ispred glavnog ulaza u katedralu i dopustili rušenje zgrade Dijecezanske biblioteke. Pristanak su objasnili sljedećim razlozima: biblioteka je novija dogradnja i nije integralni dio Biskupske tvrđe. Istovremeno su se žestoko suprotstavili rušenju Bakačeve kule i zapadnog utvrđnog zida. Teoriju o oslobođanju spomenika od okolne gradnje Brunšmid i Laszowski osporili su retoričkim pitanjem */.../ da li će novi portal biti zaista takovo remek-djelo, da se njemu za volju mora žrtvovati vrijedan stari građevni spomenik, koji se nikada više ne može nadomjestiti.*

Zahtjev za očuvanjem Bakačeve kule i zapadnog utvrđnog zida utemeljen je na nepobitno dokazanoj starosnoj i povijesnoj vrijednosti i novostečenoj vrijednosti unikata.

Starosna vrijednost dokazana je završetkom gradnje 1517. godine, pa je nedvojbeno da je riječ o srednjovjekovnoj crkvenoj utvrđi. Povijesna vrijednost dokazana je događajima poput Thurnove opsade u vrijeme građanskog rata. Nakon svih izvedenih historicističkih stilskih restauracija, u Zagrebu je bitno smanjen ionako mali broj srednjovjekovnih građevina. Zato je Bakačeva kula stekla novu vrijednost unikata jer je */.../ karakterističan primjer srednjovjekovnog utvrđnog braništa i bitna sastavina toli zanimive crkvene utvrde, kakove u Hrvatskoj nigdje više nemamo, pa se već stoga samo po sebi preporuča njezino sačuvanje.* Upravo zbog prepoznatih vrijednosti, Bakačeva kula i utvrđni zidovi pretvaraju se od srednjovjekovne crkvene utvrde u najzanimljiviji povijesni građevinski spomenik. Ako bi se ipak srušila Bakačeva kula i zapadni utvrđni zid, stvorila bi se potpuno nova regulatorna situacija na Kaptolskom trgu. Novostvorena gradska slika istočne strane Kaptolskog trga potaknula je Brunšmida i Laszowskog na postavljanje temeljnog pitanja */.../ kako bi se stolna crkva u onom tjesnacu između preostale dvije kule, nadbiskupske rezidencije i sjemeništa reprezentirala? Po našem sudu svakako veoma nepovoljno. Ako se pako bude sve ostavilo, kako je sada, sačuvat će se važan historički građevni spomenik, koji je za stolnu crkvu naročito sagradjen i pokrit će se barem donekle nepobitni građevni nedostaci na vanjskom licu današnje crkve.* Nakon provedenog rušenja Bakačeve kule, Viktor Kovačić je u teorijskom obrazloženju natječajne regulacije Kaptola i okolice napisao istovjetnu ali detaljnije elaboriranu i još negativniju ocjenu novostvorene gradske slike na istočnoj strani Kaptolskog trga. Nakon odluke o rušenju zgrade Mikulićeve biblioteke, odmah se pojavilo pitanje gdje sagraditi novu zgradu Dijecezanske biblioteke. Postojao je neformalni prijedlog gradnje duž sjevernog utvrđnog zida od sjeverozapadne kule Severnik do središnje sjeverne kule. U prijedlogu je ostalo nejasno bi li se sjeverni utvrđni zid potpuno srušio ili upotrijebio za gradnju. Brunšmid i Laszowski nedvosmisleno i jasno upozoravaju */.../ da je to nesretna misao, pa da bi se time samo mogla nagrđiti okolica stolne crkve i pokvariti oblik njezinih utvrda.* Sljedeća velika tema u Predstavci je Vinkovićev portal katedrale. Uklanjanje portala bila je gotova činjenica koju su autori i potpisnici očekivano osudili. Glavna tema rasprave bila je što učiniti s portalom. Cilj je svakako bio sačuvati cijeli portal koji je po njihovu mišljenju najvećim dijelom romanički. Protivili su se idejama da se dijelovi portala ugrade na južni ili sjeverni zid katedrale ili na utvrđne zidove. Privremeno bi ga trebalo pohraniti na suho i sigurno mjesto u nadbiskupskom dvoru. Vinkovićev portal trebalo bi jednog dana ponovo sastaviti u budućem Narodnom muzeju jer je to jedini dostojni način čuvanja veoma dragocjenog graditeljskog spomenika.

Kroz cijeli tekst Predstavke prisutna je racionalno utemeljena kritika historicističke teorije i prakse u regulaciji gradova i obnovi građevinskih spomenika. Precizno su

4. Ják, portal benediktinske opatijske crkve, oko 1220.godine*
Ják, the portal of the Benedictine Abbey Church, about 1220

obrazložena suvremena europska teorijska razmišljanja i razložno prilagođena kritici zagrebačkih primjera. Najbolji dokaz da nije moguć izravan transfer suvremenih teorija bez prilagodbe lokalnim uvjetima je sudbina zgrade Mikulićeve biblioteke. Brunšmid i Laszowski našli su se

u začudnoj situaciji da se istovremeno bore za čuvanje Bakačeve kule i dopuštaju rušenje zgrade Mikulićeve biblioteke. Objašnjenje je teorijski kontradiktorno jer bi se istim ili vrlo sličnim argumentima moglo dopustiti rušenje nadbiskupskog dvora. Sve zajedno najbolje po-

kazuje koliko su bila velika i brza suvremena teorijska previranja, a istovremeno koliko je povijesno, prostorno i regulatorno bio kompliciran spoj Kaptolskog trga i Biskupske tvrđe. Predstavka po tonu i argumentaciji nije imala značajke osobnih napada i uvreda. Cijelo je vrijeme zadržala strog, kritičan i nepristran ton, osim u završnom poglavlju. Jedina mrlja je osobni napad na Bolléa kad se predlaže osnivanje *centralne komisije za čuvanje historičkih i građevnih spomenika* u Hrvatskoj i Slavoniji. Osim stručnosti, postavljen je poseban uvjet da bi u komisiji */.../svakako morali biti stručnjaci, koji kao rođeni Hrvati imaju srca za hrvatske spomenike, a ne možda takovi, koji se kao stranci za iste ne mogu oduševiti.*

Izidor Kršnjavi: živjelo načelo „šaka u oko“

Nakon tri dana uslijedio je odgovor Izidora Kršnjavoga u kojem je Predstavku ocijenio kao netočnu, neosnovanu, jednostranu, nepravednu i neopravdanu.³¹

Predstavka je netočna jer Bakačeva kula nije srednjovjekovna građevina; sagrađena je u vrijeme renesanse. Predstavka je neosnovana jer je Bakačeva kula prigradna na zapadni zid mnogo kasnije i zato nije bitni sastavni dio srednjovjekovnih utvrda. Predstavka je jednostrana jer ističe starosnu i povijesnu u odnosu na estetsku vrijednost Bakačeve kule. Kršnjavi uopće ne sumnja i duboko je uvjeren da */.../ Bakačev toranj nije liep: širok, nizak, poluokrugao, nema na njemu ni konstruktivno-građevnih ni građevno-dekorativnih oblika – to je prosta kula. Taj nesgrapni, ružni toranj neka dakle i na dalje sakriva liepo pročelje crkve, koje je obnovljeno velikim troškom i požrtvovnošću biskupa, svećenstva, zemaljske vlade i naroda hrvatskoga. U vrieme renesance, kad je taj Bakačev toranj gradjen, znali su graditelji i utvrdama dati liep oblik, ali na ovomu se tornju vidi, da je u nemirno doba na harmak uz postojeći već Osvaldov zid prizidan, da ga nitko nije ni mislio graditi liepo.*³² Predstavka je pogotovo jednostrana u kritici historicističke regulacije gradova. U odgovoru Kršnjavi ostaje vjeran teorijama gradogradnje aktualnima 1880-ih godina i optužuje autore i potpisnike da omalovažavaju zahtjeve */.../prometa i zdravstva, jednako, kao što se umalovažuje obzir na poljepšanje grada. Obziri prometa i zdravstva bit će uvijek i svagdje svakako jači nego li agitacije, vodjene sa pisacjeg stola muzealnih ravnatelja, koji bi rado, da se sav sviet pretvori u neku vrst muzeja.* Kad govori o neistinama u Predstavci, Kršnjavi nudi interpretaciju u kojoj nastoji relativizirati povijesne činjenice. Biskup Erdödy bio je revan političar i nije se borio za crkvene interese, već je bio eksponent mađarskih interesa. Bakačevu kulu sagradio je kao sklonište za svoju vojsku, a ne zbog zaštite katedrale. U građanskom je ratu biskup Erdödy bio na strani Ivana Zapolje i njegova se vojska sklonila unutar Biskupske tvrđe. Opsadu je vodio grof Thurn koji je bio vojskovođa austrijskog kralja, predstavnika „revnog katolicizma“ i „katolički vođa katoličkih vojnika“. Tijekom opsade grof Thurn uopće nije želio srušiti katedralu.

Budući da se biskupova vojska nalazila unutar Biskupske tvrđe, Bakačeva kula nije sačuvala katedralu, već je bila uzrok Thurnove opsade i topničkog razaranja. Drugim riječima, svi zagovornici očuvanja Bakačeve kule zbog povijesne su vrijednosti zastupnici mađarskih interesa, odnosno mađaroni.

U interpretaciji događaja Kršnjavi svjesno stvara privid da je u vremenu gradnje i u vremenu opsade riječ o jednom biskupu Erdödyju. U stvarnosti su bila dvojica: kardinal Toma i biskup Šimun Erdödy. Kršnjavi optužuje potpisane povjesničare i arheologe za površnost i šlamperaj kad su potpisali ocjenu da je Bakačeva kula najzanimljiviji srednjovjekovni spomenik u Zagrebu. Ocjena je potpuna besmislica, pogotovo nakon izvedenih restauracija katedrale, crkve Sv. Marka i franjevačke crkve u Zagrebu. Planirano uklanjanje Bakačeve kule ne znači rušenje „sredovječnog“, „najzanimljivijeg“, „unicuma“, */.../ već znači ukloniti kasniju nesgrapnost izpred sredovječnoga najznamenitijega i najljepšega spomenika u Hrvatskoj.* Nakon provedenog rušenja mogao bi se u pločniku bijelim kamenom označiti tlocrt Bakačeva tornja i zapadnog utvrdnog zida, kao što su u Louvreu označili tlocrt nekadašnjeg donjona. Kameni dovratnici i grb kardinala Bakača Erdödyja mogli bi se skinuti s Bakačeve kule i pohraniti u Arheološkom muzeju, iako nemaju posebnu umjetničku vrijednost. U raspravi o restauraciji katedrale Kršnjavi je još jedanput ukratko ispričao i ponovo pohvalio već priznatu Bolléovu hrabrost prilikom intervencije nakon potresa. Zahvaljujući Bolléu, spriječilo se daljnje urušavanje i trenutačno su sanirani najstariji dijelovi katedrale. Unatoč zajedljivoj primjedbi da */.../ Bolle, kao i drugi umjetnici, ne sluša rado savjeta, jer je to ograničenje njegovog umjetničkoga individualiteta /.../*, Kršnjavijeva ocjena je nedvosmisleni superlativ. Restauracija katedrale je */.../vrlo pohvalno veliko djelo, provedeno velikim marom i velikom vještinom.*

Kršnjavi je lucidno uočio glavnu slabost Predstavke u kritici restauracije katedrale. Autori su naveli suvremene teorijske principe i izrekli negativnu ocjenu Bolléova restauratorskog rada. Nedostajalo je obrazloženje kako su primjenom suvremenih teorijskih načela u analizi arhitektonske kompozicije došli do negativne ocjene. Kršnjavi je nedostatak sjajno iskoristio u obrani Bolléove stilske restauracije jer */.../vrlo je nepravedno, kada se o radu umjetnika, koji dvadeset i pet godina radi na jednom djelu, u ovako svečanoj formi sudi, a da se taj sud ne obrazloži. Koji su to notorni nedostaci na pročelju crkve, što ih Bakačev toranj treba da pokriva? Nema ih. Protivno, baš su doljnji dielovi pročelja od starine sačuvani, baš se je iz tih doljnjih dielova izvodila kompozicija cieloga pročelja.* Kršnjavi nigdje ne spominje Lunačeka, ali nastoji minorizirati njegovu ocjenu da */.../ na tornjevima stolne crkve ima estetskih pogrešaka, ali te su tako visoko gore, da ih Bakačev toranj ne bi mogao sakriti; te pogreške srećom nisu velike, mogle bi se*

5. Perspektivni prikaz unutrašnjosti katedrale prije stilske restauracije, 1853. godine
Perspective view showing the interior of the cathedral before stylistic restoration, 1853

malim troškom ukloniti. Rasprava o Vinkovićeve portalu imala je dvije teme. Prva tema je bila veza starosti portala i povijesne geneze katedrale. Kršnjavi preporuča Tkalčićevo razmišljanje *[/.../ da je to portal prastare zagrebačke stolne crkve, koja je za vrijeme tatarske provale srušena, pa je držao da stara crkva nije ni stajala na mjestu današnje.* Definirao je još jednu dodatnu hipotezu da je portal vjerojatno *[/.../ kao i njegov blizanac u S. Jaku načinjen odmah poslije tatar-*

ske provale. Možda su kod tog upotrijebili ostatke prastaroga portala i pridržali obći stariji oblik, svakako su u xvii stoljeću pregradjivali i nespretno popravljali taj portal.

Druga tema je bila gdje smjestiti uklonjeni Vinkovićeve portal. Prijedlog iz Predstavke o smještaju u Narodnom muzeju, Kršnjavi je smatrao kontradiktornim jer su autori istovremeno prosvjedovali protiv skidanja pokretnih umjetničkih djela s povijesnih građevina i pohranjiva-

nja u muzeje. Kršnjavi je iznio svoju verziju događaja i prijedloga koji su počeli posjetom studenata gradilištu katedrale u lipnju 1900. godine. Svi zajedno su razgledali tek dovršenu restauraciju katedrale i Vinkovićev portal. U građevinskom uredu vidjeli su gotov arhitektonski projekt novog Bolléova portala. Dva su razloga zašto je Bollé izradio projekt. Prvi razlog, Vinkovićev portal nema umjetničke vrijednosti. Drugi razlog, osnovni cilj bio je proporcionalno uskladiti volumene novog portala i restauriranog zapadnog pročelja katedrale. Kršnjavi nije bio uvjeren da je zato trebalo žrtvovati Vinkovićev portal kao najstariji dio katedrale. Prije uklanjanja portala, Kršnjavi je posjetio nadbiskupa Posilovića i iznio mu dvije molbe. Prva molba bila je da se sačuva Vinkovićev portal, ali u tom slučaju morali bi se izmijeniti oštećeni komadi, skinuti „prikrpine“ i provesti stilska restauracija. Ako bi nadbiskup i prvostolni kaptol donijeli odluku o uklanjanju, druga molba odnosila bi se na postavljanje Vinkovićeve portala oko „postraničnog ulaza“ u katedralu. U konačnici na osnovi estetskih razloga donesena je odluka o uklanjanju i zamjeni novim portalom. Kršnjavi je bio sumnjičav i nije vjerovao službenom izvješću građevinskog ureda katedrale da je prilikom rušenja u zidovima pročelja pronađeno dovoljno tragova za restauraciju arhitektonske kompozicije novog Bolléova portala. Na sumnje autora Predstavke da prilikom rušenja nije napravljena arhitektonska snimka postojećeg stanja, Kršnjavi se pozivao na izjave klesara da su svi komadi staroga portala numerirani i sačuvani, a napravljena je arhitektonska snimka postojećeg stanja.

Prijedlog o osnivanju povjerenstva stručnjaka Kršnjavi je prihvatio, ali je lukavo relativizirao razinu utjecaja. Povjerenstvo ne bi bilo dio državne uprave, već bi bilo samo savjetodavni organ crkvene uprave. Osnovao bi se odbor sastavljen od različitih stručnjaka, kojem bi arhitekt predložio arhitektonski projekt obnove. Nakon rasprave i pozitivnog mišljenja odbora, uslijedilo bi nadbiskupovo odobrenje. U sadašnjoj situaciji, sastavljanje i djelovanje odbora stručnjaka ne bi imalo smisla jer je obnova katedrale završena. Kršnjavi je iskoristio ponudenu priliku i opširno odgovorio na osobni napad na Bolléa na kraju Predstavke. Velika je nepravda nanosena Bolléu jer su autori pristrani u ocjeni njegova umjetničkog djela. Pristranost je posljedica osobne antipatije autora prema Bolléovoj osobi. Nepravedno je i ružno kada se */.../ spočitava graditelju, koji je najbolje godine svoga života posvetio ovoj gradjevini, što nije rođen Hrvat, nepravedno je i neistinito, da on zato nema srca za hrvatske spomenike, jer da se kao stranac ne može za njih oduševiti. Zar Hauser nije imao srca za stare spljetske sgrade?* Kršnjavi je posebno istaknuo svoj objektivan odnos prema Bolléu, za razliku od jake subjektivnosti autora Predstavke. U mladosti su Kršnjavi i Bollé bili prijatelji pa je došlo do razlaza, a danas se rijetko susreću. Unatoč zahlađenju osobnih odnosa, ostao je nepokolebljiv u ocjeni da je Bollé */.../ dokazao,*

da on ima za hrvatske spomenike srca, dakako da nema zato, što su naši, već zato, što su umjetnine.

Kršnjavi je istovremeno objavio još jedan tekst pod pseudonimom dr. Zopf, kojim je fingirao polemički obračun sa svojim objavljenim stavovima.³³ Uredništvo je glavni razlog što je objavilo tekst navodnog anonimusa pronašlo u objašnjenju da je na najsretniji način povezana ozbiljnost rasprave s humorom. Dr. Zopf se predstavio kao navodni pristaša potpisnika Predstavke koji navodno polemizira s Kršnjavim. Metoda obračuna je pretjerivanje do granice apsurdna u pojedinim stavovima iz Predstavke. Glavni cilj je javno izrugivanje stajališta autora i potpisnika. Lunačekovu omiljenu ocjenu restauracije zagrebačke katedrale kao vandalskog djela, dr. Zopf ismijava tvrdnjom da se u XIX. stoljeću barbarski postupalo i */.../ nažalost uklonilo i veliku kramu ispred poznatog krnjeg tornja u Koelnu, vandalski srušilo dozidane najamne kuće između tornjeva i sanktuarija Koelnske katedrale i katedralu – horrible dictu – izgradilo.*³⁴ Dr. Zopf smatra da bi trebalo na našoj katedrali potpuno obnoviti */.../ srednjovjekovne utvrde iz doba renesanse /.../ i osposobiti ulaz kroz vratašca na Bakačevoj kuli. Podizni most morao bi također doći ponovo na svoje mjesto. Kršnjavi sumnja u to da su vrata na tornju jedinstven slučaj, no ulaz se postavlja samo tamo gdje je historijski ispravno i nitko potom ne bi mogao sumnjati da je taj ulaz u katedralu istinski jedinstven. Bilo bi preporučljivo staviti na kulu i stražara koji bi svirao u trubu. Može se primijetiti da će ulazak i izlazak tisuća ljudi kroz uska vrata preko podiznog mosta trajati nešto dulje, također treba istaći da bi u slučaju panike, npr. potresa, publika jedva mogla izaći, što su važni obziri spram prometa i zdravlja, no ipak je najvažnije historijsko stajalište. Ističe se da upravo današnje vrijeme ima svoje potrebe koje se razlikuju od onih iz prošlosti, što je nama historičarima svejedno – za nas sadašnjost jednostavno ne postoji.* Načelu jednakovrijednosti stilova i postojanju stilske slojevitosti, dr. Zopf se izruguje prenoseći navodno mišljenje javnosti */.../ da Bakačeva kula stoji pred katedralom kao „šaka u oko“. U stara vremena bilo je toliko „šaka u oko“ da bismo to gotovo mogli uzeti kao estetski princip. Purifikacija i jedinstvo stilova je unikum, živio princip „šaka u oko“, on je konzervativan, trpi sve stilove jedan kraj drugoga, on je jednom rječju – historijski. Bakačeva kula je uistinu vrlo nezgrapna, sirova, nespretna građevina, no što smeta! Ona je stara, i to je dovoljno, dva zida lijevo i desno od kule su tako umirujuća u svojoj jednostavnosti da se već zbog toga moraju očuvati. U istom superiornom „humorističnom“ tonu je prijedlog dr. Zopfa o postavljanju straže na Bakačevu kulu */.../ kako se ne bi moglo pod kulu zakopati minu i kako ne bi jednog jutra kula odletjela u zrak. Straža bi mogla biti u srednjovjekovnoj uniformi, to bi jako lijepo izgledalo.**

Reakcija Kršnjavoga na Predstavku pokazala je crtu dvoličnosti i dubioznu etičnost. Na jednoj strani je potpisani tekst gdje se zadržava ozbiljna i objektivna razina bez obzira na žestinu argumentacije. U tekstu nisu toliko

6. Pogled sa sjeverozapada na zapadni utvrđni zid s kulama Severnik, Bakačevom i Nebojan te katedralom prije stilske restauracije, prije 1880. godine. Vidljiv je jednostrešni krov Mikulićeve biblioteke kao i dva Vrhovac-Alagovićeve ulazna portala
The northwestern view of the western fort wall with towers Severnik, Bakač and Nebojan and the cathedral before the stylistic restoration, prior to 1880. The single roof of Mikulić's library and two Vrhovac Alagović's entrance portals are also visible

prisutna teorijska objašnjenja, već prevladavaju konačne ocjene o Bakačevoj kuli, Vinkovićevu portalu i stilskoj restauraciji katedrale. Vjerojatno je jedan od razloga što su teorije gradogradnje i stilske restauracije bile uvelike prisutne i dobro poznate u cijeloj drugoj polovici XIX. stoljeća. Sljedeći razlog sasvim sigurno je i autoritarna crta karaktera. Glavni cilj odgovora bio je uvjeriti javnost u nužnost i opravdanost rušenja Bakačeve kule i neupitnost superlativne ocjene stilske restauracije katedrale. U procesu odlučivanja o Bakačevoj kuli potpuno su nevažni starosna i povijesna vrijednost. Bakačeva kula nema estetske vrijednosti i zato je rušenje potpuno opravdano.³⁵

Neočekivana novost je njegova potpora osnivanju savjetodavnog povjerenstva za buduće intervencije na povijesnim i umjetničkim spomenicima. Potpora je objašnjena stajalištem da bi različitost mišljenja sigurno poboljšala kvalitetu i projekta i obnove. Na drugoj strani je nepotpisani tekst u kojem se iza „humoristične fasade“ nalazi vulgarno izrugivanje drugačijim teorijskim gledištima i grubo osobno vrijeđanje sudionika u raspravi. Nepotpisani tekst doslovno pokazuje da mu nije bilo ni do razgovora ni do različitosti mišljenja. Najbolje bi bilo kad bi povjerenstvo bilo sastavljeno od stručnjaka koji bi svi imali različita mišljenja, ali jednaka mišljenju Kršnjavoga. Nakon obje

njegove reakcije, rasprava se počela voditi u nekoliko usporednih smjerova i na osobnoj razini.

Ivan K. Tkalčić i Izidor Kršnjavi: o vjerodostojnosti

Rasprava između Ivana K. Tkalčića i Izidora Kršnjavog događala se nekako po strani od okršaja glavnih sudionika i nije se odlikovala žestokim osobnim napadima.³⁶ Tkalčić se uključio u raspravu o vremenu izrade i stilskim značajkama Vinkovićeve portala. Najvažniji doprinos je precizna povijesno-prostorna geneza Biskupske tvrđe.

U odgovoru se bavio dvjema temama iz Kršnjavijeve kritike Predstavke. Prva tema bila je njegovo citiranje Tkalčićeva mišljenja da je Vinkovićev portal pripadao katedrali posvećenoj 1218. godine koju su Tataři srušili 1248. godine. Tkalčić je dokazao da citiranu tezu nije nigdje napisao u svojem djelu *Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada* (Zagreb, Carl Albrecht, 1885.). Zbog postojanja romaničkih stupova na Vinkovićevu portalu prema Tkalčićevu su mišljenju postojale dvije interpretacije o vremenu nastanka. Prva je interpretacija da je portal najstariji ostatak predtatarske katedrale. Druga interpretacija jest da je portal romanička imitacija iz XVII. stoljeća. Tkalčić je ponudio treću interpretaciju na osnovi arheoloških nalaza i komparativne formalne analize. Nakon uklanjanja Vinkovićeve portala pronađeni su temelji

na osnovi kojih je izveden zaključak da je prvotni portal bio izrađen u gotičkom stilu. Na portalu su bili ugrađeni romanički stupovi koji su bili skinuti s neke nepoznate crkve. Na osnovi velikih temelja prvotni portal je imao *.../ sa strane ogromne babice, nad kojima držao se gotski zabat, te je bez dvojbe nalik bio savremenu južnomu portalu župne crkve sv. Marka u Zagrebu.*³⁷

Druga tema bila je rasprava o tome gdje se nalazila katedrala posvećena 1218. u odnosu na današnju katedralu. Kršnjavi je citirao navodno Tkalčićevo mišljenje da se današnja katedrala ne nalazi na mjestu predtatarske katedrale. Tkalčić je kategorički negirao točnost citata na temelju svojega djela *Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada*. Prilikom tatarske provale katedrala je bila razorena do temelja. Biskupi su pristupili obnovi, a ne premještanju katedrale na neko drugo mjesto. Biskup Timotej je povećao i produžio razorenu katedralu dogradnjom srednje lađe s korom i apsidama.³⁸

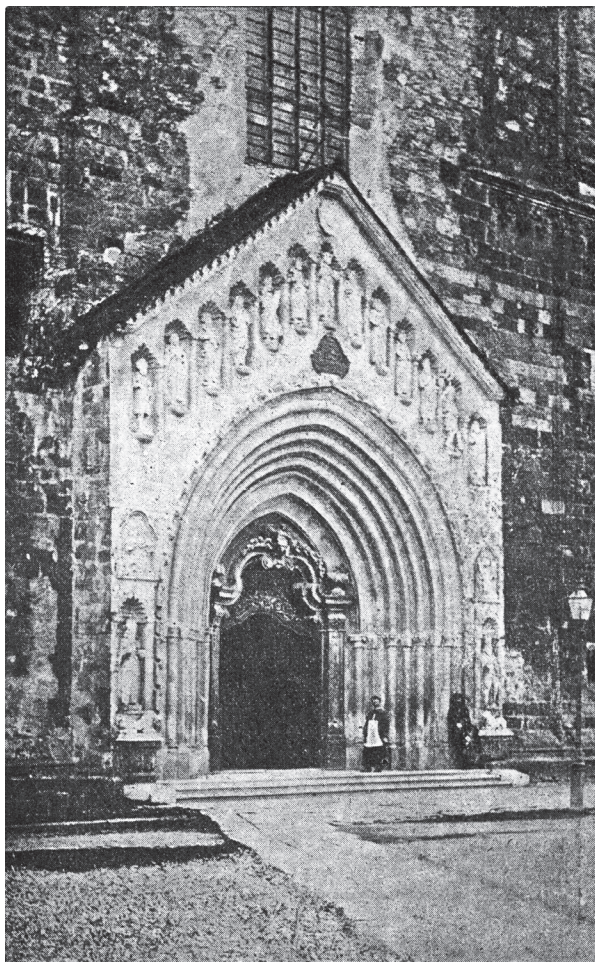
U odgovoru je Kršnjavi ironično pohvalio Tkalčića za pokušaj diverzije rasprave s Bakačeve kule na Vinkovićev portal katedrale.³⁹ Kad je pisao kritiku Predstavke, Kršnjavi nije želio otvoriti posebnu raspravu o Vinkovićevu portalu i zato namjerno nije citirao njegovu knjigu *.../ već sam se naročito samo na ono obazreo, što ste mi nekoć o tom predmetu govorili .../.*⁴⁰ S obzirom na razliku između usmene izjave i pisanog teksta, Kršnjavi je rezolutno izjavio da je *.../ ono izpravnije, što ste mi nekoć o tom predmetu govorili, nego li ono, što ste poslie napisali, .../.* *Ja dakle nisam napisao nikakove Neistine: a glede onoga, što ste mi govorili, mogu se na moje pamćenje posvema osloniti, sve ako se Vi toga i ne bi više sjećali.*⁴¹ Odgovor je legendaran po bahatom i autoritarnom tonu i iracionalnosti razmišljanja, pri čemu je potpuno nevažna logika i etičko načelo vjerodostojnosti. Poanta Kršnjavijeva odgovora je jasna poruka javnosti da njegova riječ kao svjedoka razgovora ima veću vjerodostojnost nego Tkalčićeva riječ kao drugog sudionika u razgovoru.

Tkalčić se ponovo javio, ali nije nastavio izravno raspravljati s Kršnjavim.⁴² U tekstu se bavio ocjenom stilske restauracije katedrale i povijesno-prostornom genezom Biskupske tvrđe. Iako je bio prvi na popisu potpisnika Predstavke, Tkalčić nije imao negativno mišljenje o stilskoj restauraciji katedrale kao Brunšmid i Laszowski. Imao je pozitivno mišljenje koje je bilo bliže stavovima Kršnjavog i Bolléa. Stvaranje i čuvanje nacionalne svijesti glavni je razlog obnavljanja građevinskih spomenika jer *.../ narod, koji suzdržaje i popravlja povjestne svoje spomenike, svjedoči, da je narod samosvjestan, jer se svojom prošlošću ponosi kao predragom pradjedovskom baštinom.*⁴³ Povod obnove je teško fizičko stanje katedrale na kojoj su tijekom vremena ostavile fizičke tragove *.../ što elementarne nepogode, što hjesnoća neprijateljska, a napokon i neukost ljudska, kada vidajući mu zadane rane, svojim ga neukusom jošte većma ozledila*. Nakon završene stilske restauracije na osnovi

arhitektonskog projekta F. von Schmidta i rukovodstva H. Bolléa, katedrala *.../ služi za najljepši ures glavnoga nam grada a na ponos naroda hrvatskoga*. Tkalčić se opširnije i detaljnije posvetio prikazu povijesno-prostorne geneze Biskupske tvrđe. Kule i utvrđni zidovi Biskupske tvrđe blisko su povezani s prošlošću katedrale i hrvatskog naroda. Postoje dva suprotstavljena mišljenja o sudbini jednog dijela utvrda Biskupske tvrđe. Prvo mišljenje je da se sruši cijeli zapadni zid s Bakačevom kulom *.../ da se krasnome pročelju prvostolne crkve otvori prostran vidik već sa daleka; .../.* Suprotno mišljenje zastupaju *.../drugi, koji štijuć starinu i znajuć, kako je uzko spojena prošlost ovih utvrda sa prošlošću stolne crkve, žele, da utvrde ostanu, ali da se i one poprave i da im se povrati (na podlozi obretenih njihovih prvobitnih preostataka) njihov prvobitni lik*.

Tkalčić proglašava znanstvenu neutralnost u odnosu na oba prijedloga. Neizravno je detaljni povijesni prikaz gradnje Biskupske tvrđe podupro argumentaciju autora i potpisnika Predstavke. Na temelju pažljivog proučavanja i citiranja povijesnih izvora, vremenski je datirano i objasnjeno djelovanje pojedinih biskupa na gradnji utvrđnih zidova oko Kaptola, ishodenju papinske dozvole i rušenju župne crkve Sv. Emerika te gradnju kula i utvrđnih zidova Biskupske tvrđe. Tkalčić je objasnio podjelu sukobljenih strana u građanskom ratu koji je izbio nakon poraza na Mohačkom polju. Precizno je opisana Thurnova opsada i bombardiranje katedralne utvrde od 13. srpnja do 8. rujna 1528. godine. Utvrde su se pokazale funkcionalnima jer su obranile katedralu *.../ali ne od Turčina, već od kršćanskih vojnika onoga kralja, koji se je odlikovao revnim katolicizmom*. Nakon Thurnove opsade više nije bilo ratnih operacija oko katedrale i Biskupske tvrđe. Zaključak je izravno usmjeren protiv Kršnjavijeve demagoške interpretacije namjene Biskupske tvrđe. Iz povijesnog prikaza utemeljenog na arhivskim izvorima jasno proizlazi da su kule i utvrđni zidovi bili sagrađeni isključivo za obranu katedrale *.../a ne kako presv. Gosp. Kršnjavi tvrdi, da, „Erdödy koji je bio revan političar, pa se je eksponirao za magjaronsku stranku, htio je zaštititi svoje pristaše, htio je imati tvrđu, iza koje se je mogao držati proti austrijskoj stranci“*.

Rezultat polemike Tkalčića i Kršnjavog je višeznačan. Kršnjavi se u kratkom odgovoru nije zamario teorijskom raspravom, već se posvetio polemičkom osobnom obračunu. Tkalčić je donekle reterirao u stajalištima o stilskoj restauraciji katedrale i Bakačevoj kuli u odnosu na Predstavku. Sada je napisao izrazito pohvalno mišljenje je izvedenoj stilskoj restauraciji katedrale. Istovremeno je proglasio neutralnost između suprotstavljenih mišljenja uz kriptičnu indiskretnu potporu očuvanju Bakačeve kule. Najvažniji doprinosi su Tkalčićeva istraživanja vremenske datacije i prikaza djelovanja pojedinih biskupa na utvrđivanju i gradnji Biskupske tvrđe. Istraživanja su bila temelj, uz nužne kasnije znanstvene dopune, za suvremene povijesne i povijesno-umjetničke prikaze.

7. Pogled na Vinkovićev ulazni portal na zapadnom pročelju katedrale u Zagrebu, prije 1880. godine
The view of Vinković's entrance portal on the western facade of the Zagreb Cathedral, before 1880

Josip Brunšmid i Izidor Kršnjavi: o časopisu „Die Denkmalpflege“ i apsurd

Idejna razmjena razmišljanja i osobnih invektiva između Josipa Brunšmida i Izidora Kršnjavog jedan je od kamena temeljaca cijele polemike. Prije teorijskog odgovora, Brunšmid je najprije prokomentirao način rasprave. Kršnjavi se manje oslanjao na teorijsku argumentaciju, a više se bavio izvrtanjem činjenica jer *.../ vadi pojedine izreke i izraze, dajući im sasvim drugi smisao, pa krivo citirajući i deducirajući podmeće autorima predstavke i takove stvari, koje oni nisu izrekli, /.../*⁴⁴

Brunšmid je razjasnio zašto je objava Predstavke izazvala tako žestoku podjelu. U historicizmu, zahvaljujući dugotrajnoj i rasprostranjenoj primjeni teorije o regulaciji gradova i stilističkih restauracija javnih i crkvenih zgrada, postupno je stvorena respektabilna količina negativne kritike koja je potpuno promijenila teorijsko razmišljanje na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće. Historicizam je jedino vrednovao prometne i higijenske zahtjeve u gradogradnji i estetske vrijednosti u stilskoj restauraciji građevinskih spomenika. Protomodernisti su počeli isticati značenje

ambijentalne vrijednosti u gradogradnji te povijesnu i estetsku vrijednost u obnovi građevinskih spomenika. Objava Predstavke pokazala je koliko su različito Kršnjavi i autori i potpisnici reagirali na suvremene europske promjene. Brunšmid je bez okolišanja napisao Kršnjavome *.../da stoji u pitanju sačuvanja historičkih i građevinskih spomenika na stanovištu, na kojem su neki stručnjaci u srednjoj Evropi stajali prije 20 i više godina.*⁴⁵ Brunšmid i Laszowski krajnje su etički postupili i iskreno priznali da nisu autori inovativnih teorijskih stavova izraženih u Predstavci. Osnovni cilj autora i potpisnika Predstavke bio je domaćoj javnosti *.../ razložiti moderno stanovište u tom pitanju, a hotice se je to učinilo skoro riječ po riječ onako, kako je to učinjeno u programu izvrstnoga strukovnoga berlinskoga časopisa „Die Denkmalpflege“ 1. godište br. 1. (1899.)*⁴⁶

Nakon preciznog pojašnjenja europskih izvora i razloga pisanja Predstavke, Brunšmid je precizirao odgovor o Bakačevoj kuli. Odgovor ima dvije razine značenja. Na prvoj polemičkoj razini je reakcija na različite trikove Kršnjavoga, koji imaju funkciju skretanja pozornosti s glavne na potpuno nevažne teme. Jedan od trikova je uvođenje nejasnoće kad završava srednji vijek u hrvatskoj povijesti. Brunšmid se priklonio suvremenim srednjoeuropskim povjesničarima koji su kao razdjelnicu uzeli bitku na Mohačkom polju 1526. godine, a ne godinu Kolumbova otkrića Amerike. Bitka na Mohačkom polju imala je mnogo veći utjecaj na događaje u Hrvatskoj negoli otkriće Amerike. Zato je Bakačeva kula srednjovjekovna građevina jer je gradnja završila 1517. godine. Gradnja kula i utvrđnih zidova trajala je približno četrdeset četiri godine, a ne dugi niz godina. Bakačeva kula nije zakašnjela prigradnja, već je logični dio gradnje Biskupske tvrđe. Sljedeći polemički trik je da grof Thurn nije namjeravao srušiti katoličku katedralu prilikom opsade. Brunšmid je kratko odgovorio da postoje brojni primjeri u povijesti XVI. stoljeća kad su se redovito pljačkale i razarale kršćanske crkve u neprijateljskim gradovima.⁴⁷ Odgovor je imao i drugu teorijsku razinu značenja, kojom se Brunšmid više bavio. Mnogo veću teorijsku težinu imao je prigovor autorima i potpisnicima Predstavke da ne poklanjaju uopće pozornost estetskim razlozima u restauraciji građevinskih spomenika. Brunšmid kategorički tvrdi da se potpisnici *.../ni jednom riječju nisu izjavili protiv toga, da se cijela utvrda primjereno, ali historički vjerno (to je smisao riječi „nepromijenjeno“) restaurira, pa nema zaprieke, da se tom prilikom i estetski zahtjevi uvažavaju. Da oni restauraciju dapače očekuju, dokaz je stavka, gdje upozoruju, da na tim utvrdama nije bilo kruništa, a učinili su to s toga, da ne bi eventualna osnova za restauraciju u tom pogledu kakovu pogrešku učinila.*⁴⁸

U odgovoru je precizno naznačena linija razmimoilaženja s Kršnjavim. U obnovi građevinskih spomenika Brunšmid je bio sklon arheološkom pristupu, za razliku od Kršnjavoga koji je favorizirao estetski pristup stilskoj

restauraciji. Brunšmidu nije jasno zašto Kršnjavi u odgovoru na Predstavku toliko potencira raspravu o restauraciji katedrale. Autori i potpisnici Predstavke nisu se detaljno posvetili „restauraciji“ katedrale jer su je smatrali svršenim činom.⁴⁹ Brunšmid je osporio Kršnjavijevo pozivanje na restauratorski autoritet Friedricha von Schmidta i Aloisa Hausera kao određenog oblika profesionalnog jamstva da su njegove pohvale Bolléovoj restauraciji katedrale utemeljene na potpori europskih autoriteta. Baš potpuno suprotno, Brunšmid je bio siguran da ni Hauser ni Schmidt /.../ nikada ne bi rušili toli vriedan spomenik, kao što je bio romanski portal na zagrebačkoj prvostolnoj crkvi, a da nijedan od njih ne bi iz zagrebačke stolne crkve izbacio mnogobrojne one barokne i empire predmete od velike umjetničke vrijednosti, /.../.⁵⁰ Bolléova odluka o uklanjanju Vinkovićeva portala jasno je i nedvosmisleno osuđena kao /.../ vandalizam, kojim je graditelj protiv toga portala postupao, a kojim postupanjem nije pokazao, da poštuje stare umjetnine kao takove, i da se znade za nje ugrijati.⁵¹ Brunšmid se posebno okomio na površnost metode koja je primijenjena pri uklanjanju portala: /.../ Ako je još istina, /.../da je prije rušenja uzet samo nacrt, koji nikada ne može biti stilistički absolutno vjeran, a da se je propustilo načiniti fotografije portala neposredno prije rušenja, pa njegovih glavnih djelova naposeb u većem mjerilu, to se je onda takodjer propustilo nešto učiniti, što se sada više ne može popraviti, pa se ni to nikako ne može pohvaliti.⁵² Dok je slične negativne kritike restauracije katedrale i optužbe za vandalizam i pomanjkanje pijeteta prema uklonjenim umjetničkim djelima izgovarao Vladimir Lunaček, nesvršeni student i likovni kritičar na početku karijere, još su Kršnjavi i Bollé sve mogli ignorirati uznositom šutnjom na olimpijskim visinama i samilosno gledati na ambicioznog ali netalentiranog momka koji puno govori, ali nažalost ništa ne razumije. Kad je slične negativne ocjene napisao prvi sveučilišni profesor arheologije i ravnatelj Arheološkog odjela Narodnog muzeja, Kršnjavi i Bollé više nisu mogli šutjeti, već su morali odgovoriti. Kršnjavi je prvi reagirao.⁵³ A reakcija je bila osorna, osobna i bahata.

U odgovoru više nije imao strpljenja za bilo kakvu opširniju teorijsku raspravu. Jedino je teorijski zanimljiva kratka opaska o odnosu opće povijesti i povijesti arhitekture. Kršnjavi je ostavio otvorenim pitanje je li otkriće Amerike imalo utjecaja na Hrvatsku. Zato je bio potpuno siguran da Mohačka bitka nije imala nikakav utjecaj na povijest građevinskih oblika. Prema tome je besmisleno datirati građevinu prema datumu bitke. Povijesni razvoj arhitekture u Hrvatskoj /.../ nije posebno narodan, već je sasvim jednak razvoju tih oblika u onim zemljama, iz kojih su bili graditelji, koji su naše gradjevine gradili, a to su bili Talijani i Nijemci.⁵⁴ Ostatak odgovora je polemički obračun kojim dominira autoritarni ton presvijetlog predstojnika Odjela koji se obraća podaniku, a ne razgovara sa sebi ravnim sveučilišnim profesorom. Kršnjavi u odgovoru

dekonstruira tekst Predstavke i Brunšmidov odgovor koje ponovo sastavlja kolažiranjem citata, isticanjem izdvojenih rečenica i svojih vrlo kratkih komentara na granici sprdanja u potpuno novi tekst drugačijeg značenja. Na osnovi primijenjene metode, „nesumnjivo“ su dokazani sljedeći „Brunšmidovi zahtjevi“ da treba: /.../ a) restaurirati Bakačev toranj;

- b) otvoriti vrata ove kule;
- c) zatvoriti vrata, što su XIX vijeka probijena u Osvaldov zid;
- d) napraviti na ta vrata diživi most na izpod praga poduprtoj osi;
- e) sagraditi svuda naokolo drvene triemove;
- f) napraviti puškarnicu na zidu;
- g) uzpostaviti kroz kulu jedini ulaz s kaptolske strane u biskupski grad i crkvu.⁵⁵

Nakon virtuoznih polemičkih trikova uslijedila je ničim izazvana i potpuno neočekivana, ali iskrena izjava. Kršnjavi je nehotice sastavljao prilično precizan psihološki i znanstveni autoportret, kad je prigovorio autorima Predstavke da /.../ nisu kritičnim okom čitali što je njemački doktrinarac napisao, već su slipeo prihvatili njegovu „moderno“ stanovište, kao da je sve već za to dobro, jer je novo, pa su za to došli na put, koji nesmiljeno vodi – ad absurdum.⁵⁶ Kršnjavi je imao dvije mogućnosti odgovora na teorijske inovacije u očuvanju spomenika na prijelazu XIX. u XX. stoljeće. Prva mogućnost je bila dinamično i evolutivno intelektualno mijenjanje i prilagođavanje. Rezultat je mogao biti ili stvaranje osebujnog amalgama starih i novih teorija ili potpuno prihvatanje novih teorija. Kršnjavi je, nažalost, odabrao drugu mogućnost potpune statičnosti i nemijenjanja.

U odgovoru je Brunšmid malo prostora posvetio polemičkim trikovima Kršnjavoga i kratko je komentirao „zaključke od a) do g)“ kao /.../ skrajnje absurde dedukcije, koje sjećaju na stanovite grčke filozofske škole. Šteta, da mi niste još podmetnuli tobožnje želje, da se oko grada izkopaju šamcevi i u nje napusti voda, da se u kuli izkopa podzemna tamnica za sve one, koji nisu s Vama istoga mnijenja, pa da se na tornju namjesti stražar sa helebardom i trubljom i.t.d.⁵⁷ Ravnatelja Arheološkog muzeja J. Brunšmida posebno je pogodila jedna usputna zajedljiva primjedba. Ako bi se poštovao zahtjev iz Predstavke o ostavljanju pokretnih umjetničkih djela na građevinskom spomeniku, prema tumačenju Kršnjavoga morali bi se raspustiti arheološki muzeji. U odgovoru su teorijski razrađena tri moguća odnosa pokretnih umjetničkih djela i građevinskog spomenika. Prva situacija je kad nema apsolutnog jamstva za očuvanje pokretnog umjetničkog djela na mjestu nalaza; tada ih treba obavezno pohraniti u muzej. Druga situacija je kad se pokretna umjetnička djela nalaze na građevinskim spomenicima /.../ koji su još danas u porabi, nasuprot zastupam stanovište, da ono, što je za nje naročito napravljeno, u njima ili kod njih ostane.⁵⁸ Treća situacija odnosi se na /.../ starije spomenike (n. pr. antikne skulptu-

8. Pogled iz zraka na zapadni utvrđni zid s kulama Severnik, Bakačeva i Nebojan, Mikulićevu biblioteku i zapadno pročelje stilski restaurirane katedrale, 1902.–1906. godine (Fototeka MGZ)

The view from the air of the western wall with towers Severnik, Bakač and Nebojan, Mikulić's library and the stylishly restored western façade of the cathedral, 1902 – 1906 (ZCM Photo Archive)

re i antikno kamenje s napisima), koji su samo služili kao građevni materijal u sredovječnim ili novijim građevinama. Te svakako treba izvaditi i premjestiti u muzeje.⁵⁹ Brunšmid je morao odgovoriti na optužbe Kršnjavoga da je nekritički prihvatio stavove Paula Tornowa i časopisa „Die Denkmalpflege“ koji su samo subjektivna i pomodna doktrina. Odgovor je manje katastrofičan, ali je ipak jasan znanstveni autoportret. Brunšmid je napisao i organizirao potpisivanje Predstavke jer je konzervativan čovjek koji je /.../ „moderno“ konservativno stanovište poprimio ne za to, što ga je „kakov njemački doktrinarac napisao“, nego za to, što je u drugim zemljama od ozbiljnih ljudi zamišljeno i dapače putem zakonarstva zaštićeno i kao izpravno priznato.⁶⁰

Prilikom pisanja Predstavke Brunšmidu nije bila želja prikloniti se nekakvoj pomodnoj intelektualnoj dogmi. On se oslanjao na teorije Paula Tornowa jer su bile temeljito kritički raspravljene u prvom njemačkom „Denkmaltaugu“. Upravo zbog kritičke rasprave pretvorile su se od subjektivnih teorija u određenu općeprihvaćenu teorijsku konvenciju. Brunšmid je shvatio da je počela promjena teorijskog razmišljanja i odlučio ju je kreativno slijediti. Kršnjavi uopće nije želio prihvatiti činjenicu da postoje bilo kakve promjene u teorijskom razmišljanju. Instinktivno je osjetio da su promjene usmjerene protiv svega što je

dotada zastupao i radio. Odgovor Kršnjavoga bila je jalova borba svim sredstvima protiv pojave novih razmišljanja u arhitekturi i o očuvanju spomenika u Hrvatskoj.

Vladimir Lunaček: ili ukus ili poštovanje

Vladimir Lunaček je svojim razmišljanjem na neki način dogradio polemiku Brunšmid – Kršnjavi, a svakako je pospješio koleričnost Bolléove reakcije u polemici s Brunšmidom.⁶¹

Lunaček se pozabavio samo dvjema temama: Bakačevom kulom i stilskom restauracijom katedrale. U raspravi nisu bitni higijenski i prometni čimbenici, već samo /.../ dva momenta odlučit će sudbinu Bakačeve kule. Ta su dva momenta estetski i historijski. Vidjet će se da li će u Zagrebu biti jači ukus ili osjećaj i poštovanje prema prošlosti.⁶² Lunaček se žestoko oborio na još jedno mišljenje koje je očito bilo usmeno prisutno u javnosti i dosada je ostalo nezabilježeno. Dio javnosti zahtijevao je rušenje Bakačeve kule jer podsjeća na prošlo vrijeme /.../ kad je bio naš narod potišten i podjarmljen feudalizmom. Kolike li naivnosti. /.../ Ali ne samo da je s našeg socijalnog stanovišta, kako se rušenje motivira, upravo žalosno već i smiješno. Ta onda bi morali srušiti piramide, tamo je na stotine hiljada bilo tek tegleća marva. Morale bi se srušiti sve građevine rimske i grčke,

jer su nastale tek inštitucijom roblja. /.../ To su nihilistički nazori koji se koncentriraju u onoj: "par čizama više vrijede od Raffaelove madone, od drama Šekspirovih".⁶³ Lunaček je upozorio na razmišljanje određene skupine ljudi kojima je restaurirana katedrala najmonumentalnija građevina u Hrvatskoj. Oni zahtijevaju rušenje ne samo Bakačeve kule i zapadnog utvrdnog zida nego i nadbiskupskog dvora i preostalih utvrdnih zidina da bi katedrala bila slobodna u gradskom prostoru. Opisano razmišljanje je ocijenio kao barbarsku estetiku, ali istovremeno logičniju i dosljedniju od zahtjeva za parcijalnim rušenjem. Ta je skupina javno zahtijevala što su zagovornici parcijalnog rušenja potajno mislili i priželjkivali, ali se nisu usudili javno tražiti. Bakačeva kula je prema Lunačekovu mišljenju srednjovjekovna građevina koja možda nema estetske vrijednosti, ali je treba sačuvati zbog starosne i povijesne vrijednosti. Trošak obnove zbog očuvanja kule bio bi svakako mnogo manji od troškova rušenja.

Lunaček je imao vrlo jasna stajališta o gradogradnji. O historicističkom regulatornom načelu oslobađanja spomenika od okolne gradnje imao je negativno mišljenje. Kad je raspravljao o regulatornom odnosu Bakačeve kule sa zapadnim utvrdnim zidom i restaurirane katedrale, Lunaček se uvijek zalagao za očuvanje postojeće ambijentalne vrijednosti i stilske slojevitosti postojeće Biskupske tvrđe. Ako bi se očuvao zapadni utvrdni zid i Bakačeva kula, ne bi se pokvarila arhitektonska kompozicija restaurirane katedrale /.../ jer je gotski stil nastao iz uzanog gradskog sredovječnog plana. /.../ U sedamdesetih godinama restaurirale su se mnoge gotske crkve i počele lišavati tih ogradah. Danas se među graditelji, dapače i najmodernijimi, pojavila silna reakcija. Svakoj građevini, svakomu stilu svoj „stimmung“, to je deviza modernoga graditeljstva. I za to se graditelji žacaju odstraniti i one dielove na građevnih spomenicima, koji su nastali tijekom vremena. Oni to motiviraju time, da je to sastavni dio historijskog razvitka jedne građevine. Ja držim da je to upravo i kod naše crkve. Kad bi se naša crkva lišila ograde, ona bi se jako zlo dojimala. Ona bi izgubila u svom stilu ono, što je glavno u gotici, užinu, dok ju dimenzijalnost ne bi poljepšala.⁶⁴ Lunaček se vratio raspravi o restauraciji katedrale, ali nema novoga teorijskog doprinosa. Jedino je teorijski zanimljiva teza, koja nije detaljno objašnjena, da je Schmidtov projekt restauracije bio umjetničko djelo koje je Bollé upropastio samovoljnim izmjenama. Glavni nedostatak provedene restauracije je /.../ što je crkva više nova no stara, presv. G. Kršnjavi veli da je crkva sredovječna starina. Ja držim da tome nije tako. Na crkvi je sve novo dozidano osim nekih dijelovah. /.../ G. Bole izvršivao je nacрте Schmidtove. One promjene koje je on učinio, očevidno su njegove. G. Bolle nije prije stvorio nijedno umjetničko djelo. A što je učinio za vrijeme svojega boravka u Hrvatskoj nije umjetničko. Počam od obrtne škole do „gradskoga vrganja“ sve nosi na sebi neku nepouzdanost u svoj „umjetnički“

instinkt. Sve je to neki aglomerat prenakičen i prenatrpan raznim uredi.⁶⁵

Lunačekovo javljanje može se promatrati kao teorijska dopuna Predstavke. Dva su razloga tomu: prvo, jer se efektno obračunao sa zagovornicima radikalnih regulatornih zahtjeva za rušenje Bakačeve kule; drugo, jer je racionalno objasnio da ne postoje nikakvi regulatorni i estetski problemi u istovremenom postojanju Bakačeve kule sa zapadnim utvrdnim zidom i restaurirane neogotičke katedrale. U raspravi o restauraciji katedrale kontradikcija je pozitivna ocjena Schmidtova projekta i negativna ocjena Bolléove izvedbe. Problem je što u teorijskom shvaćanju i praktičnoj provedbi stilske restauracije jedva da postoji ikakva razlika između Schmidta i Bolléa. Sljedeći Lunačekov problem je veliki elan, koji je često na granici osobnog animoziteta, u osobnom podbadaњу Bolléa. U tri rečenice pokopan je cijeli arhitektonski opus i određen uzrok. Glavni problem je što Bollé nema umjetničkog talenta.

Hermann Bollé i Josip Brunšmid: o dužnosti zvanja i učenju hrvatskoga jezika

Bollé se relativno kasno uključio u već zahuktalu raspravu s dva vrlo velika teksta.⁶⁶ Prvi tekst je u naslovu adresiran kao komentar Predstavke, a drugi se bavi restauracijom katedrale, ali u oba se izravno polemizira s Brunšmidom.

Bollé je raspravljao o četiri teme: Vinkovićevu portalu, rušenju Bakačeve kule, restauraciji katedrale i utjecaju patriotskih osjećaja na kvalitetu intervencija na spomenicima graditeljstva. U raspravi o Vinkovićevu portalu pozivao se na svoj tekst koji je prije dva mjeseca objavio u „Agramer Zeitungu“, gdje je opširno objasnio razloge uklanjanja i zamjenu novim portalom. Autorima i potpisnicima Predstavke predbacivao je da jednostavno nisu pročitali tekst kad tvrde da je Vinkovićev portal romanički i najstariji dio katedrale sagrađene u ranoj gotici.⁶⁷ Još jedanput je ukratko ponovio vremensku i stilsku dataciju portala. Za vrijeme Thurnove opsade razoreni su tornjevi. U rušenju su teško oštetili prvotni stari gotički portal koji je bio organski uzidan u zapadno pročelje. Sve do biskupa Vinkovića glavni ulaz u katedralu bio je oštećen i prilično neugledan.⁶⁸ Biskup Vinković je počeo gradnju novog portala /.../ u vrijeme kasne renesanse, u kojoj vjerojatno ni najnaivniji historičari više ne misle da su nastala originalna romanička djela arhitekture. /.../ Portal o kojem je riječ sastavljen je iz dijelova drugih građevina, koje su romaničkog, gotičkog i baroknog porijekla i sastavljeni su u novu cjelinu, posve neograničeno postavljenu pred staru fasadu, kojoj je tako rekuć bila nalijepljena.⁶⁹ Bollé je pretpostavljao da su romanički dijelovi Vinkovićeva portala preuzeti iz jedne romaničke crkve koja je postojala prije gradnje katedrale. Arhitekt Schmidt u idejnom arhitektonskom projektu restauracije nije predvidio uklanjanje Vinkovićeva portala. Velika oštećenja od potresa bila su glavni čimbenik koji je presudio sudbini portala. Zbog siline udara portal se

9. Pogled s Kaptolskog trga na zapadni utvrdni zid s kulama Severnik, Bakačeva i Nebojan i zapadno pročelje stilski restaurirane katedrale, 1902.–1906. godine (Fototeka MGZ)

The view from the Kaptol square of the western wall with towers Severnik, Bakač and Nebojan and the western facade of the stylistically restored cathedral from 1902–1906 (ZCM Photo Archive)

odvojio od /.../ zida i nagnuo napred. U svojim pojedinim dijelovima razkliman, već od početka trošan, imao je raznih dodataka iz kasnijih vremena. Bez svake organske suvislosti u konstrukciji i u vanjskim oblicima, nije ni u sredini pročelja ni u osi crkve stajao. Pročelni zid za njim bio je od poda kora do velikog okruglog prozora (Roseton), skroz trošan, razpucan i razmravljen, tako da se nije moglo ni misliti na to, da se samo popravi, već se je morao portal i zid odstraniti.⁷⁰

Prilikom uklanjanja Vinkovićeve portala Bollé je inzistirao na preciznom arheološkom postupku jer je prethodno izrađen arhitektonski nacrt portala gdje je /.../ svaki kamen providjen brojem, koji je ubilježen na dotičnom mjestu nacrtu. Takav je naime tehnički postupak, da se dotična stvar uzmogne kasnije na novo postaviti. Pojedini su dijelovi valjano pohranjeni.⁷¹ Bollé je kategorički izjavio da je snimljena fotografija starog portala prije rušenja.⁷² Nakon rušenja pojavili su se tragovi prethodnog portala jer je pronađen bogati i lijepo /.../ izradjeni gotski kameniti profil s nastavkom prozorne klupice u takovoj visini, da je taj prozor mogao biti ili u zabatu ili izpod velikog luka prvobitnog portala.⁷³ Detaljno je objašnjen proces valorizacije arheološkog nalaza na građevinskom spomeniku. Dvojba je bila u tome treba li /.../romanski od raznih komada sastavljeni portal, koji imade doduše umjetno-historične ali malo umjetne

vriednosti, i za koji se ne zna, odakle je, sa svojim baroknim figurama, koje ne stoje u nikakovom omjeru, te su u pojedine udubine mortom priljepljene, iznova na pročelju uzpostaviti, ili na njegovom mjestu, po nadjenim temeljima prvobitnog portala, novi sagraditi.⁷⁴ Nadbiskup Posilović, kanonici prvostolnog kaptola i Bollé odlučili su se za gradnju novog portala, koji je trebao biti umjetnički osmišljen s bogatom arhitektonskom i skulpturalnom plastikom.⁷⁵ Bollé je predlagao smještaj Vinkovićeve portala duž sjevernog utvrdnog zida /.../ između trga pred katedralom i nadbiskupskim seminarom, čime bi našao pogodno mjesto u blizini stare crkve i tvorio direktan prolaz za klerike iz tog seminara.⁷⁶

Bollé je kategorički negirao da je u objavljenom Programu o obnovi prvostolne crkve zagrebačke (Zagreb, Carl Albrecht, 1884.) bilo predviđeno rušenje Bakačeve kule i zapadnog utvrdnog zida. Kad je završila restauracija katedrale, Bollé je izradio različite varijante regulacije okolnog prostora. U jednoj od varijanti bilo je predviđeno /.../ oslobađanje vidika na katedralu nakon uklanjanja srednjega tornja i zida kao jednu od alternativa, onda mi nije u vezi s time bila namjera da specijalno otvorim vidik na portal, nego naprotiv da cijelu glavnu fasadu crkve pokažem gledaocu u cijelosti, jednim pogledom, koji je sada moguć samo iz najveće blizine i u jakom perspektivnom skraćanju, i to na

nezadovoljavajući način i često uz bolno iskrivljenje vratnih pršijenova.⁷⁷ Iz preciznosti objašnjenja bilo je očito da se on zalaže za rušenje Bakačeve kule. Prema prijedlogu, nova zgrada Dijecezanske biblioteke i arhive smjestila bi se duž sjevernog utvrđenog zida na strani prema sjemeništu. Zgrada bi se protezala od sjeverozapadne kule Severnik do središnje sjeverne kule. Bolléove regulatorne ideje o lokaciji Vinkovićeve portala i zgrade Dijecezanske biblioteke i arhive preuzeo je i preradio Viktor Kovačić u natječajnoj regulaciji Kaptola i okolice iz 1908. godine.

Treća tema je bila opsežna rasprava o restauraciji katedrale. Bollé je zahvalio Kršnjavom na reakciji jer su obojica imala usklađeno mišljenje o svim problemima navedenim u Predstavci. Obojica su se prvi put susrela sa sustavnom i fokusiranom kritikom arhitektonskog djela, što je relativno novi fenomen u hrvatskim okolnostima. Bollé je bio potpuno svjestan da postoje dvije skupine javnog mišljenja. U jednoj su se nalazili profesionalni arhitekti i povjesničari umjetnosti. U drugoj skupini bile su sve zainteresirane obrazovane osobe. U raspravi o eventualnom neuspjehu restauracije katedrale Bollé je bio spreman preuzeti svu odgovornost pod uvjetom */.../ da samo zaista pozvani, i svojim znanjem i umijećem kao i svojim umjetničkim i tehničkim iskustvima kvalificirani suci donose takav sud.*⁷⁸ Nedvosmislena poruka autorima i potpisnicima Predstavke je da o njegovu djelu mogu kvalitetno kritički raspravljati i ocjenjivati ga samo arhitekti i povjesničari umjetnosti, zagovornici stilske restauracije. Autori i potpisnici Predstavke nisu stručni, ali ipak imaju pravo kritike jer */.../ ne samo pred malim forumom nekolicine izabranih stoje djela arhitekta, nego pred kritikom cjelokupnog obrazovanog svijeta.*⁷⁹

Bollé je posebno istaknuo različitost reakcija. S jedne je strane bila stalna potpora i povjerenje kanonika Franje Račkoga i Tkalčića. S druge strane bilo je nepovjerenje i prevrtljivost stavova Luke Jelića koji je za boravka na kongresu u Zagrebu govorio s oduševljenjem o katedrali, a poslije je potpisao Predstavku. Bollé je izradio vrlo detaljan prikaz stanja katedrale prije potresa i oštećenja nastalih potresnim udarom. Prikaz nije bio objektivan tehnički i znanstveni opis jer je opterećen jakim subjektivnim procjenama o konstruktivnim i estetskim vrijednostima nosive konstrukcije i arhitektonske kompozicije katedrale.⁸⁰ Još jedanput je ponovio opise neosporne osobne hrabrosti, hladnokrvnosti i iskazane požrtvovnosti kad je nakon udara potresa ulazio u katedralu i izveo privremena konstruktivna pojačanja nosive konstrukcije. Detaljno je objašnjena teorija restauracije građevinskih spomenika po svim fazama, od početnih arhitektonsko-arheoloških istraživanja do konačne intervencije u arhitektonskoj kompoziciji. Bollé je istovremeno i slobodno upotrebljavao pojmove restauracija, rekonstrukcija i sanacija. Značenje i način uporabe pojmova odgovara potpuno značenju pojma restauracija kako ga je 1866. definirao

Viollet-le-Duc. Bollé je lucidno upozorio da arhitekti-restauratori nužno moraju stjecati nova specijalistička znanja. Kad se radi */.../ o rekonstrukciji starih spomenika umjetnosti, neophodna je temeljita arheološka naobrazba rekonstruktora. To je specijalni studio u toj umjetnosti; kako se k teško bolesnom pacijentu pozove specijalist kao liječnik, tako se takvog pozove i k jednom umjetničko-historijski vrijednom, starom i bolesnom građevinskom spomeniku. /.../ Arhitekt mora biti arheolog i historičar, ako želi prići sanaciji takvog umjetničkog djela, a historičar mora imati za sobom temeljite studije arhitekture i tehnički dar zapažanja, ako o tome hoće pisati i suditi. /.../ Mnogi veliki arhitekti bili su također i dobri povjesničari umjetnosti; spomenut ću ovdje samo jedno ime: Gottfried Semper.*⁸¹

Tijekom arheoloških istraživanja na građevinskom spomeniku arhitekt mora biti u stanju da na temelju ostataka srušenih spomenika */.../ ustanovi starost umjetničkog spomenika i onda kada nikakav ugravirani datum ili natpis to ne odaju.*⁸² Arheološka istraživanja građevinskih spomenika u XIX. stoljeću u funkciji su ponovne uspostave pojedinih stilova i nikako ih ne treba uspoređivati s arheološkim istraživanjima u renesansi jer */.../ imitacija ranijih stilova nije u onim stoljećima, koja su imala vlastite kreativne snage, bila uobičajena; građenje u historičkim stilovima prošlih vremena bilo je uobičajeno tek u nedavno minulom stoljeću, uslijed čega se mi danas bavimo studijem građevnih stilova prošlosti i u vezi s tim i sa povijesnim razvojem umjetničkih stilova uopće. Taj se studij ne smije poistovjetiti sa studijem velikih majstora renesanse, koji su iz ostataka antikne arhitekture crpili forme, konstrukcije i koncepcije za svoja vlastita, sama po sebi originalna djela.*⁸³ Nakon arheološkog istraživanja slijedi faza intervencije kada arhitekt mora nešto promijeniti */.../ na povijesnom spomeniku, onda on to čini samo u slučaju kada mora učiniti, bilo da to iziskuje očuvanje cijelog spomenika, bilo da se mora ukloniti nevještom rukom u kasnije vrijeme dodavane barbarske nakaznosti.*⁸⁴

Objašnjenje intervencije je kontradiktorno zbog dva razloga. Prvi razlog, tehnička sanacija nosive konstrukcije je potpuno opravdana. Drugi razlog, uklanjanje postojećih elemenata je objašnjeno estetskim a ne znanstvenim razlozima, što je potpuno subjektivna procjena. Bollé je sjajno objasnio fini odnos kreativnih i znanstvenih utjecaja na projektantsku metodu jer */.../ arhitekt pozna svaki detalj, pozna cijelo nastajanje takvog umjetničkog spomenika, njegovo estetsko oblikovanje i razvoj, pozna suvislost svih dijelova, kao i nužnost kojom se svaka pojedinost uklapa u cjelinu i opet iz nje proizlazi, kako se cjelina sama uklapa u tisućgodišnji lanac umjetničkih ostvarenja starih vremena.*⁸⁵ Arheološki nalazi su samo polazna osnovica za postizanje estetske cjelovitosti arhitektonske kompozicije. Nakon teorijske rasprave o metodi restauracije Bollé je detaljno protumačio izvedenu restauraciju katedrale. Na prvoj razini restauratorska intervencija bavila se sigurnošću i

10. Pogled sa sjeveroistoka na istočno pročelje Mikulićeve bibiloteke i Bakačeve kule i dio zapadnog utvrdnog zida, 1902.–1906. godine (Fototeka MČZ)

The northeastern view of the eastern facade of Mikulić's library, Bakač's tower and a part of the western fort wall, 1902–1906 (ZCM Photo Archive)

stabilnošću konstruktivnog sustava, jer je od /.../ starog, postojećeg sačuvano sve, što se nije moralo odstraniti s obzirom na sigurnost građevine, kao i za čistoću onih izvornih oblika, koji su nekoć bili iskvareni nepoštednim neznanjem. /.../ I ja sam kao specijalist pozvan da saniram zagrebačku katedralu; a zagrebačka je katedrala bila jako bolesna—već i prije potresa, i ja ne vjerujem, da bi ona bez moje intervencije zadržala ono, što se još moglo na njoj spasiti, da bi stajala kao dragulj kršćanske arhitekture, kao što stoji danas. /.../ U ovom slučaju trebalo je sanirati duboka oštećenja i još pravovremeno zaustaviti prijeteće posljedice upravo zločinačkih zahvata u organsku cjelinu, te da se uzroci daljnjih opasnosti za zgradu zauvijek otklone.⁸⁶

Na drugoj razini je uslijedila stilska restauracija eksterijera i interijera arhitektonske kompozicije katedrale. Bollé je zapadno pročelje katedrale točno i savjesno /.../ rekonstruirao prema sačuvanim ostacima, pri čemu je presudnu ulogu za svakog stručnjaka imao originalni razvoj donjih dijelova tornjeva. Takvu glavnu fasadu, s ovim tipičnim rasporedom slijepih mrežišta i šprljaka danas ne bi više nijedan arhitekt tako komponirao; saznanje koje je naravno opet razumljivo samo stručnjaku. Na toj glatkoj fasadi ostavljen je prostor za bogato oblikovani trijem portala, kao oživljujuća protuteža, što također odgovara i zakonima euritmije, u skladu s bogatom arhitekturom oba visoka tornja. Da sam si

dopustio, da postojeće kontrafore okrunim fjalama i između oba tornja umetnem zabat, to opravdavam mojim uvjerenjem, da, ako ovi savršeni dodaci i nisu prije bili nikada izvedeni, sigurno su od graditelja ovoga starog zdanja bili zamišljeni i planirani. Također je i postavljanje niza zabata nad bočnim brodovima samo jedna od pojava, koje se na drugim, sličnim spomenicima tog vremena često susreće—izvana naglašena oba bočna, a od nešto povišenog glavnog broda dvoranske crkve. Oblik gornjeg dijela oba velika tornja, koji vjerojatno nisu nikada bili završeni, nova je kompozicija, čije sam ideje crpio iz riznice povijesno-umjetničkih studija na području kršćanske arhitekture trinaestog i četrnaestog stoljeća, studije koje su tražile više vremena, više predanosti i sposobnosti da se to sve proradi, nego što gospoda historičari mogu naslutiti, čak ako se nazivaju stručnjacima.⁸⁷

Četvrta je tema bila najosobnija i imala je najveći emotivni naboj. Bollé je posebno zaboljela završna rečenica Predstavke da je stranac; u rečenici nije imenovan, ali se mogao prepoznati. On je stranac koji je provedenim restauracijama jasno pokazao pomanjkanje pijeteta i domoljublja prema građevinskim spomenicima i hrvatskoj povijesti. Ogorčenju je sasvim sigurno pridonijelo neprekidno Lunačekovo variranje optužbe za određeni oblik „veselog vandalskog čišćenja“ kojim je ispražnjena unutrašnjost katedrale. Objašnjenje je bilo da Bollé kao

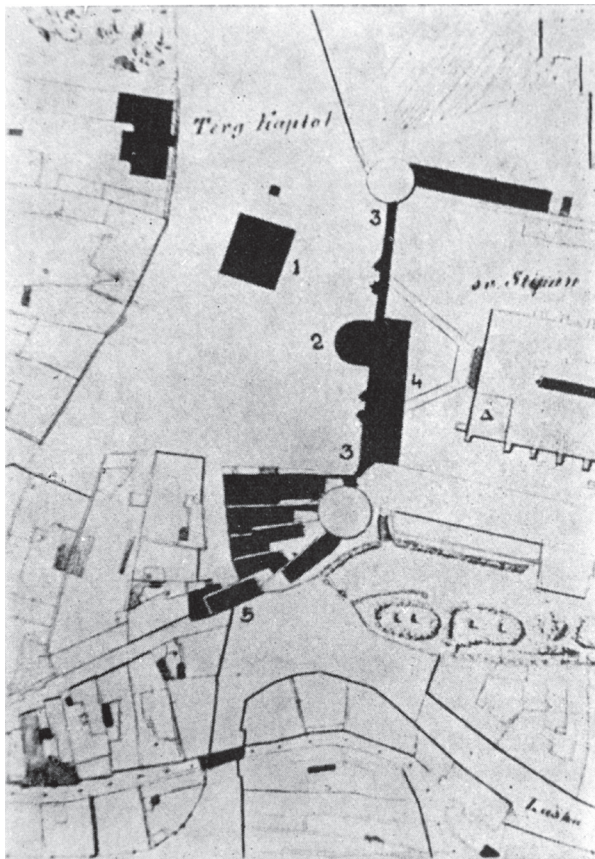
racionalni protestant ne može razumjeti iracionalne kvalitete „štimunga“ unutarnjih prostora katoličkih crkava. Bollé u odgovoru adresira Brunšmida, a ignorira Lunačeka, iako mu odgovara na optužbe. Bolléu je nepojmljivo da visokoobrazovani autori i potpisnici Predstavke u znanstvenoj raspravi o provedenoj stilskoj restauraciji katedrale i novim teorijama očuvanja tijekom polemike spominju njegovo mjesto rođenja i vjeroispovijest i njegovo navodno pomanjkanje domoljublja kao elemente koji ga potpuno diskvalificiraju za rad na očuvanju hrvatskih građevinskih spomenika. Zato je uzvratilo retoričkim pitanjem: *./.../ nije li moguće o stvari samo znanstvenoga i umjetničkoga karaktera bez osobnih uvredljivih dodataka razpravljati? Ja sam bar toga mnijenja, da je to među naobraženim muževima moguće.*⁸⁸ Posebno ga je iritiralo što se za sve odluke tijekom obnove katedrale isključivo prozivalo njega, a nitko nije spominjao investitora. Nadbiskup i kanonici visoko su obrazovani i tijekom obnove *./.../ valjda i odlučuju, a znadu i što žele. Koliko potječe od mene, koliko pako od prečastne gospode, nije moguće razlučiti, no toliko je sigurno: gospoda su rođena sva u Hrvatskoj; toj gospodi ne će g. profesor valjda predbaciti, da nisu patriotična.*⁸⁹

Bollé ne povezuje domoljubne osjećaje i umjetnička djela, jer zahvaljujući svojem školovanju ima umjetničko poštovanje prema umjetničkim spomenicima svih nacija i svih vremena. U hrvatskim i njemačkim novinama objavljena su isti dan dva odgovora na podbadanje o pomanjkanju domoljublja koja se razlikuju i po tonu i po emocijama. U hrvatskom tekstu osjeća se puno ljutnje, bijesa i ogorčenosti. Domoljublje je shvaćeno kao racionalno i precizno izvršavanje dužnosti: *./.../ nije istina, da ja za svoju novu domovinu ne gojim domoljubnih čuvstva. Ja sam svoj cijeli život tako uredio, da iz oduševljenja za veliku zadaću u toj zemlji radim. Bio sam pozvan ovamo. Ja sam već 22 godine ovdje; radio sam u to vrijeme neumorno, načinio sam dosta liepa i po zemlju korisna, pa sam kod pravo mislećih sugrađjana našao priznanje i zahvalu, a valjda ću ju i u kasnijih generacija naći. Ja izpunjujem svoje državljanske dužnosti, te sam ovdje zavičajan i ovamo pripadam. Učestvujem svagdje, gdje se radi o napredku i kulturi, kojima doprinosim svojim znanjem i sredstvima, te mislim, da patriotizmu bolje udovoljujem izpunjivanjem svojih dužnosti i stavljenih mi zadaća, nego li sajamskim izvikivanjem. Ne trebam u tim stvarima uzmaknuti pred gosp. Brunšmidom, a on nema prava ovako napadati. Što se njega tiču osjećaji moga srca. Ne pitam ni ja njega, što on osjeća, izvršujući dužnost svoga zvanja.*⁹⁰ U njemačkom tekstu je prisutno mnogo više emocija i domoljublje je shvaćeno kroz prizmu učiteljskog djelovanja među djecom hrvatskog naroda: *./.../ tko je poput mene u stranoj zemlji već četvrt stoljeća neprekidno živio i radio, tko je, makar porijeklom sa Rajne, na strani jednog naroda proživio vedre i žalosne dane, tko je usred djece tog naroda i kao učitelj na polju umjetnog obrta sudjelovao u veselju i žalosti, i pri tome može pokazati takve rezultate napretka*

*umjetnog obrta, taj nije više stranac u zemlji, premda mu zavist i pakost i osobni interesi nastoje osporiti ovo vjerno i iskreno zasluženost sugrađanstvo i pripadnost.*⁹¹

Na Lunačekovo neprekidno izazivanje da je mali i vječni đak koji je tijekom izvedbe umjetnički obezvrijedio djelo velikog profesora i istinskog arhitekta Fridricha von Schmidta, Bollé je odgovorio zajedljivo i osorno: *./.../ što bi nadsavjetnik Schmidt, koji je moj učitelj bio, i u čijem sam društvu mnogo godina radio, s kojim sam se za vrijeme zajedničkog rada tiesno sprijateljio, sa portalom učinio, to vjerujte, gosp. Professore, znadem ja bolje nego li vi. Odakle bi vi to i znali? On bi bio, nakon što su se sve gore navedene istine izpostavile, i u tim prilikama sigurno isto učinio, što sam i ja. Ja znadem i osjećam, da mi on to odobrava. I njega su napadali, ali su se ti napadaji kraj njegova čvrstog osvjedočenja i volje izgubili, kao što će se oni i od mene odbiti.*⁹² U odgovoru se Brunšmid koncentrirao na raspravu o Vinkovićeve portalu i na restauraciju katedrale.⁹³ Prema njegovu mišljenju, neosporno je da se do 1900. na katedrali nalazio romanički portal. U glavnim dijelovima podsjećao je na poznati romanički portal u Jáku u Mađarskoj. Portal je bio popravljan u xvii. stoljeću, a kanonik Ljudevit Vukoslavić platio je konačno dovršenje 1673. godine.⁹⁴ Brunšmid se pozvao na predavanje F. von Schmidta održano 1879. godine kao dokaz da se nije namjeravao ukloniti Vinkovićeve portal. Još jedan važan dokaz je perspektivni crtež zapadnog pročelja koji je objavljen u Tkalčićevoj knjizi *Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada*. Kad je uklonio Vinkovićeve portal, Bollé je neosporno promijenio Schmidtov projekt restauracije. Brunšmid je vjerovao u istinitost njegovih tvrdnji o ruševnom stanju i portala i zida pročelja, ali je istovremeno postavio pitanje zašto nakon obnove zida nije ponovo ugrađen popravljeni Vinkovićeve portal.

U raspravi o Vinkovićeve portalu, Brunšmid je otvorio posebno važnu temu o odnosu povijesne („umjetno-historične“) i estetske („umjetne“) vrijednosti građevinskih spomenika. Bollé se uvijek primarno oslanjao na procjenu estetske vrijednosti, dok su mu starosna i povijesna vrijednost bili nebitni. Prema Bolléovoj procjeni, Vinkovićeve portal imao je samo povijesnu vrijednost, ali malu estetsku i zato je uklonjen i zamijenjen novim djelom. Brunšmid je postupak zamjene Vinkovićeve portala novim Bolléovim portalom smatrao nepobitnim dokazom pomanjkanja pijeteta prema starim hrvatskim građevinskim spomenicima.⁹⁵ Zato je potpuno osporio Bolléovo shvaćanje jer tada bi se morali *./.../ uništiti ili zapustiti ogromna većina provincijalnih antiknih ili lokalnih sredovječnih i novijih radnja, jer je kod njih umjetna vrijednost malena. Prema takovu shvaćanju bilo bi sasvim izlišno čuvati arhitektonske ulomke iz vremena naše narodne dinastije, što ih je u tako liepom broju prikupio naročito kninski muzej, jer oni nemaju umjetničku nego samo umjetno-historičku vrijednost. Ali tako se nigdje ne radi, nego se pravom svagdje sa pietetom čuvaju takovi stari spomenici – ako je ikako moguće na prvobitnom*

11. Tlocrt Kaptolskog trga prema katastarskoj mapi iz 1864. godine. Srušena Kaptolska vijećnica (1), Bakačeva kula (2), Severnik i Nebojan (3), Mikulićeva biblioteka (4), te srušena južna kaptolska vrata (5).

The Kaptol Square floorplan, according to the cadastral map from 1864. The destroyed town hall (1), Bakač's tower (2), Severnik and Nebojan (3), Mikulić's library (4), and the demolished south gate (5)

mjestu, jer nam oni najjasnije predočuju stanje umjetnosti u stanovitom kraju i vremenu.⁹⁶ U raspravi o restauraciji katedrale, Brunšmid je priznao Bolléu opravdanost svih intervencija koje su provedene zbog sigurnosti i stabilnosti nosive konstrukcije u arhitektonskoj kompoziciji katedrale. Sve ostale intervencije u stilskoj restauraciji potpuno su sporne jer *.../ vladaju danas posvema druga načela. On sam priznaje, da je proveo takove promjene, za koje nije imao drugih podataka, nego svoje uvjerenje, da bi prvi graditelj sigurno na njih mislio. .../ On veli, da je specijalista na svom polju, naime u gotici. O tom ja ne sumnjam, ali ni ne sumnjam, da on spada među one specialiste, kojima vriedi samo ono, što je u gotskom stilu načinjeno, ali i to samo, u koliko se slaže s njegovim ukusom i stanovitim danas opravdano napuštenim purifikatorskim tendencijama.*⁹⁷

Kad govori o suvremenim teorijskim načelima u zaštiti spomenika, Brunšmid doslovno citira jedno od osnovnih načela iz teorije P. Tornowa koju je izložio na prvom njemačkom „Denkmaltag“ održanom 24. i 25. rujna 1900. godine u Dresdenu: *Bei keiner Art von Herstellungsarbeiten darf unter dem Vorwande der Verbesserung*

*eines vermeintlichen Verstosses gegen den guten Geschmack die alte Form irgendwie geandert werden.*⁹⁸ Tadašnji njemački arhitekti i povjesničari umjetnosti odustali su od primjene osnovnog postulata stilske restauracije. Kad nema nikakvih drugih podataka, ne mogu se više dograđivati ili mijenjati građevinski spomenici samo na osnovi subjektivnog i proizvoljnog uvjerenja arhitekta da zna kako je prvotni arhitekt razmišljao.⁹⁹ Brunšmid je tražio potpunu promjenu u načinu ocjenjivanja izvedenih restauracija. Bolléova usmena riječ i pisani izvještaji o obavljenim radovima više nisu dovoljni, sve *.../ dok on javno ne izloži planove i nacрте crkve, kakova je bila prije restauracije, kako ju je Schmidt namjeravao restaurirati i kako ju je Bolle restaurirao. To bi u svakom pogledu bilo zanimljivo, interesiralo bi i šire izobražene krugove, pa bi se sigurno našlo i nepristranih arhitekata izvan građevne kancelarije stolne crkve, koji bi znali i htjeli svoje mnijenje reći o arhitektonskoj strani restauracije. Ako bi takav sud po g. Bollea i povoljno izpao (što bi mi već stvari radi veoma drago bilo), to svejedno ne će ništa mijenjati na tom sudu, da je bez nužde mijenjao Schmidtovu osnovu i da je uklanjao bez pravog razloga razne dielove gradjevne i od unutarnje crkvene dekoracije, koje je valjalo na njihovom prvobitnom mjestu sačuvati (n. pr. neke bolje od uklonjenih oltara i nadgrobne spomenike, koje je mogao u crkvi na zidu smjestiti).*¹⁰⁰ Brunšmid nije ostao samo na znanstvenoj raspravi o teorijskim načelima očuvanja spomenika, već je nastavio za Bolléa bolnu raspravu o domoljublju. Brunšmid se nisu pretjerano dojmile obje njegove domoljubne izjave. Kratko ga je podsjetio na vrlo važan element u utvrđivanju pripadnosti, jer *.../ je poznato, da on za 22 godine, što boravi u Hrvatskoj, nije našao dosta prilike, da hrvatski nauči.*¹⁰¹

Izmjena znanstvenih i osobnih razmišljanja Brunšmida i Bolléa bila je, uz Predstavku, jedan od temelja cijele rasprave. Bollé je istovremeno pokazao sjajno teorijsko znanje, ali i nesklonost bilo kakvim evolutivnim promjenama u razmišljanju u očuvanju građevinskih spomenika. U raspravi o nastanku Vinkovićeva portala, Bollé je bliži današnjim znanstvenim spoznajama nego Brunšmid. Kad je počela osobna rasprava između Brunšmida i Bolléa, najbolje se vidjelo da su neprekidna Lunačekova podbađanja Bolléa ostvarila svoju svrhu.

Završne riječi: Narodne novine, Izidor Kršnjavi i Vladimir Lunaček

Rasprava je imala tri završne riječi koje su se razlikovale po obliku, opsegu i značenju. Završnu riječ najkraću po opsegu, ali najindikativniju po značenju, izradilo je anonimno uredništvo „Narodnih novina“, koje je zadržalo *.../ ovu bezplodnu polemiku, u kojoj se, po starom hrvatskom običaju, nije previše pazilo na osobnu osjetljivost. Štogod se pisalo, mi držimo, da se Hrvatska može ponositi svojom restauriranom katedralom u glavnom gradu i da se nitko (osim kojeg historičara) ne bi mogao zagrijati za*

to, da se ovaj divni hram u svojoj sadašnjoj podobi sakriva nezgrapnom kulom /.../.¹⁰²

Zaključak je bio jasan i direktan. Za većinu je stilski restaurirana katedrala izuzetno djelo vrijedno ponosa zbog kojeg je nužno srušiti bezvrijednu kulu. U manjini su samo historičari koji ionako stalno nešto jalovo zanovijetaju.

Drugi završetak je ponudio anonimni navodni dopisnik iz Budimpešte, koji je napisao tobože politički komentat rasprave oko Bakačeve kule.¹⁰³ Brunšmid i Lunaček su bez problema u anonimnom dopisniku prepoznali Kršnjavoga. Zbog političkih razloga nužno je sačuvati Bakačevu kulu od rušenja jer /.../ svijest o pripadnosti Hrvatske Mađarskoj je uslijed događaja prije i poslije zlosretne godine 1848 tako oslabljena, da sve, što pridonosi ojačanju te svijesti treba očuvati. Bakačeva kula je monument, koji u velikoj mjeri posjeduje to svojstvo. Lijepo je, da se hrvatski historičari ne dive više samo isključivo knjinskim nalazima i sanjare o mitskoj prošlosti narodnih dinastija, nego se solidarno jako zauzimaju za očuvanje jedne građevine iz vremena, kada je Hrvatska sa Mađarskom tvorila potpuno jedinstvenu državu.¹⁰⁴ Glavna značajka teksta je plitko i demagoško politiziranje kojim se potpisnike Predstavke prikazuje kao Mađarone koji zagovaraju personalnu uniju Hrvatske i Mađarske. Sasvim je sigurno da je demagogija Kršnjavoga imala znatan utjecaj na formiranje mišljenja javnosti i uredništva „Narodnih novina“.

Lunaček je napravio treću završnu riječ koja je po opsegu najveća, ali je zasigurno imala najmanji odjek. On nije smatrao potrebnim detaljno analizirati anonimni Kršnjavijev tekst. Identičan oblik demagogije raskrinkao je analizirajući uzročno-posljedične odnose Bakačeva kula – podsjećanje na feudalnu ovisnost i egipatske piramide – robovski rad. Lunaček je po kratkom postupku otpremio Kršnjavoga riječima da se opet pojavio navodni anonimus koji piše o hrvatskim povjesničarima /.../ u tonu, koji bi trebao da prikaže naše učenjake recimo kao „Ungareze“ koji pišu hrvatski tek za to, jer su u Hrvatskoj – a ne za to jer su Hrvati. Čitava notica „Agramer Zeitung“ nije ništa no posljednji pokušaj uzvitlati u svakih mržnju na unionističku mađarsku ideju i reći im ta kula sjeća nas na tu ideju – dolje s njom.¹⁰⁵

U prvom dijelu Lunaček je posebno raspravio odnos između vremenskih podjela u općoj povijesti i povijesti umjetnosti. Vremenske podjele u povijesti uvijek su tek sredstvo kojim se povijesna evolucija jednog naroda nastoji učiniti /.../ preglednijom, široj masi podati neko uporište, da tim sigurnije i laglje može dalje prosuditi povjest svojega roda. To je neka znanstvena nužda, da se i učenjaci mogu sporazumiti o dobi, o kojoj pišu, koju iztražuju i o karakteru, koji im se čini za tu dobu važnim. Mislim, da nema nijednoga historičara, koji bi rekao: do godine 1492, u Europi, do 1526 u Ugarskoj i Hrvatskoj sve je sredovječno i ljudi i način života i kultura i umjetnost, a tek poslije godine 1492, dotično 1526,

počima se novi način života, ljudi žive novim horizontom, počima se nova kultura i nova umjetnost. Takova bi tvrdnja vodila do absurduma, /.../.¹⁰⁶ Granice između pojedinih razdoblja nisu oštro određene, već su prilično nejasne i mutne jer /.../ imade i prije godine 1492 i prije godine 1526 ljudih i događajah i umjetničkih produktah, koji dadu naslućivati novo doba, /.../. A ima i poslije godine 1492 i poslije godine 1526 ljudih i događajah i umjetničkih produktah, koji imadu na sebi žig posvema sredovječni.¹⁰⁷

Vremenske podjele između opće povijesti i povijesti umjetnosti potpuno su usklađene jer /.../ umjetnost je dio ljudske kulturne evolucije. U tu evoluciju spada i razvitak individualnih i društva i države i umjetnosti. Pa kad umjetnost mora biti ogledalo pojedinca i društva i državnog uređenja u stanovito doba, onda je naravno, da će samovoljna razdioba individualnoga, društvenoga i državnoga razvitka pristajati i za umjetnički razvitak.¹⁰⁸ U drugom dijelu odgovora Lunaček se vratio polemičkom raščlanjivanju Bolléovih tekstova. U procesu odlučivanja o rušenju Bakačeve kule, Lunaček mu je predbacio skrivanje iza autoriteta nadbiskupa i prvostolnog kaptola. Dotada je Bollé imao neograničeni /.../ upliv i autoritet, da je mogao rekonstruirati crkvu kako je htio, lahko će se pogoditi da će mu i sada prečastna gospoda popustiti.¹⁰⁹ Posebno ga je razljutilo Bolléovo prezirno negiranje kompetentnosti hrvatskim arheolozima i povjesničarima da raspravljaju o provedenoj restauraciji katedrale. Zato je cinično upozorio na nedosljednost u njegovu razmišljanju. Ako je želio biti dosljedan, morao bi /.../ odbiti i pohvalu presv.g. Kršnjavoga, koji je u tehničkoj struci valjda na istom niveau prosuđivanja kao i naši hrvatski arkeolozi i historičari.¹¹⁰

Lunaček je priznao veliku hrabrost i požrtvovnost Bolléa u privremenoj sanaciji oštećenja na katedrali odmah nakon potresa. Istovremeno mu je teško zamjerio hvalisavi i razmetljivi ton i izricanje definitivnih ocjena o svojem djelu. Zajedljivo mu je odgovorio da /.../ ta kuraža nije g. Bollea ni danas ostavila. G. se Bolle naime prisposobljava sa specialistom u medicini, kojega zovu teško bolestnome čovjeku. Ja ne znam da li je g. današnji građevni savjetnik Bolle bio specijalistom kad je došao ovamo u Zagreb, ali to znamem da je u Zagrebu postao arhitektom. Čednost svakako nije krepost g. Bollea kad kraj sebe odmah postavlja pokojnoga Gottfrieda Sempera.¹¹¹ Nakon Bolléove istovremeno i emotivne i osorne rasprave o domoljublju i osjećaju pripadnosti, Lunaček je opet ponovio omiljene optužbe o pomanjkanju pijeteta. Sažeto je ponovljena krajnje negativna ocjena unutrašnjeg prostora i opreme katedrale jer su /.../ mramorni oltari u crkvi novoveškoj, crkvi sv. Petra u Vlaškoj ulici, u crkvi Varaždinskih Toplica svakako bolji umjetnički produkti nego li svi oni gotski oltari po osnovi g. Bollea. U ostalom se barokni oltari čuvaju još i danas u crkvi sv. Stjepana u Beču, u crkvi sv. Vida u Pragu, a ima ih i u Ulmu i po mnogih crkavah sjeverne Češke i južne Njemačke. Da se pod crkveni svede na pravi prvobitni niveau bilo je posve opravdano, ali se to za

12. F. Schmidt i E. Nordio, Zapadno pročelje katedrale u Zagrebu prije stilske restauracije, 1878. godine
F. Schmidt and E. Nordio, the western facade of the Zagreb cathedral before the stylistic restoration in 1878

to nije mramorni tarac morao zamijeniti šamotiranim, a nadgrobne su se ploče mogle mirne duše zadržati. Tu baš nije g. Bolle pokazao pijeteta prema prošlosti hrvatske biskupije.¹¹² Lunaček je potpuno pogrešno mislio da je Vinkoviće portal izvorno romaničko djelo koje je nastalo istovremeno

s portalom crkve u Sv. Jáku u Mađarskoj.¹¹³ Portal nije trebalo ukloniti, već samo popraviti oštećenja uzrokovana vremenom i potresom. Lunaček se posebno okomio na Bolléovu osornu poruku povjesničarima i arheolozima da jedino on zna što bi Schmidt učinio sa zapadnim

portalom. Činjenice su međutim bile potpuno drugačije. U „Agramer Zeitungu“ iz 1879. godine svojedobno je objavljeno Schmidtovo predavanje o idejnom projektu obnove katedrale, u kojem nema spomena o uklanjanju Vinkovićeve portala. Prema njegovu mišljenju, nije bilo neke bitne razlike između Schmidta i Bolléa jer */.../ gosp. se građevni nadsavjetnik u ostalom točno drži misli pokojnoga Schmidta, dok se njegovih realnih planova točno ne drži.*¹¹⁴

Prema Lunačekovoj interpretaciji, Schmidt je od samog početka želio srušiti Vinkovićeve portal, ali se nije usudio i zato ga je zadržao u idejnom arhitektonskom projektu. Bollé se uopće nije namjeravao pridržavati idejnog projekta, već misli F. von Schmidta. Jednostavno je čekao pravi trenutak. Kad se osjetio dovoljno moćnim, usudio se srušiti Vinkovićeve portal i zamijenio ga je svojim portalom.

Gradogradnja i očuvanje spomenika u Zagrebu 1901. godine: između autoriteta i senzibiliteta

Nakon objavljivanja Predstavke 1901. godine, povela se velika teorijska rasprava o gradogradnji, očuvanju građevnih spomenika i povijesti umjetnosti. I. Kršnjavi, H. Bollé, J. Brunšmid i V. Lunaček u osnovi su slijedili europske tokove, a razlike su djelomično bile generacijski i intelektualno uvjetovane.

U gradogradnji su I. Kršnjavi i H. Bollé nastavili gorljivo zagovarati teoriju o oslobađanju crkvenih spomenika od okolne gradnje i rušenje starih zgrada, koju su svojedobno oformili i zastupali R. Baumeister, H. Märten i J. Stübgen.¹¹⁵ Oko 1870. godine nakon provedenih rušenja oko crkve Notre Dame u Parizu, Reinhard Baumeister postavio je opće planersko načelo) da se spomenik mora osloboditi od okolne gradnje kad se jednom prepozna njegova umjetnička vrijednost. Sljedeće načelo bilo je da se gradska vrata i utvrdni zidovi mogu srušiti jer nemaju umjetničku vrijednost, a smetaju razvoju gradskog prometa. Bolléovo sažeto, precizno i jasno objašnjenje o opravdanosti rušenja Bakačeve kule zbog otvaranja pogleda na zapadno restaurirano pročelje katedrale ne bi vjerojatno bolje napisao ni sam H. Märten. U području teorije i regulacije gradogradnje J. Brunšmid i V. Lunaček su vjerni sljedbenici teorijskih razmišljanja C. Sittea i kruga njegovih istomišljenika.¹¹⁶ Na osnovi pažljivog proučavanja javnih prostora srednjovjekovnih, renesansnih i baroknih trgova, C. Sitte je tvrdio da su gradovi povijesne aglomeracije stanovnika i zgrada čije se međusobne veze neprestano i postupno, nikako radikalno i trenutačno, mijenjaju. Prostor ulice i gradskih trgova ne bi trebao biti izložbeni prostor za pojedine zgrade, već bi opet trebao poslužiti za svakodnevne manifestacije javnoga života grada. U određenim povijesno-umjetničkim ocjenama I. Kršnjavi i H. Bollé mnogo su bliži današnjim spoznajama povijesti umjetnosti. Kule i utvrdni zidovi su provincijalna renesansna ostvarenja, a Vinkovićeve portal je djelo iz xvii. stoljeća s možda pojedinim ugrađenim romaničkim

elementima. J. Brunšmid i V. Lunaček potpuno su promašili u ocjeni da je Vinkovićeve portal izvorno romaničko djelo, a kompleks kula i utvrdnih zidina srednjovjekovna građevina.

Tijekom xix. stoljeća posebno su se razvile teorije o različitim oblicima intervencija na građevinskim spomenicima. Uz buđenje i izgradnju nacionalne svijesti tijekom xix. stoljeća postalo je nužno želju za neovisnošću izraziti simboličkim oblicima.¹¹⁷ Jedan smjer traženja simboličkih oblika bilo je provođenje stilskih restauracija na sakralnim i javnim spomenicima. Optimizam teoretičara restauracije temeljio se na probuđenim domoljubnim osjećajima građanstva koje je restauraciju sakralnih i javnih građevinskih spomenika smatralo najvažnijom kulturnom obavezom svojega vremena. U xix. stoljeću katedrale su shvaćene kao spomenici nacionalne vrijednosti koje je trebalo detaljno proučiti, umjetnički vrednovati i napokon dovršiti.¹¹⁸ U teorijskim razmišljanjima o očuvanju spomenika svima je zajednička historicistička prosvjetiteljska vizija prošlosti.¹¹⁹ I. Kršnjavi i H. Bollé shvaćaju prošlost kao edukativni autoritet koji podučava, dok je za J. Brunšmida i V. Lunačeka prošlost moralni autoritet koji primarno komemorira. Za I. Kršnjavoga i H. Bolléa povijesni spomenik, čak iako je nedovršen, nije objekt koji bi se nedirnut stavio pod stakleno zvono očuvanja.¹²⁰ Nedovršeni spomenik je objekt koji prije svega treba estetski dovršiti da bi ga se moglo dalje koristiti. U donošenju odluke kako ga dovršiti, podjednako važnu ulogu imaju dva elementa. Prvi je arheološka metoda istraživanja spomenika. Drugi element je sagledavanje katedrale unutar novostvorene pozitivističke konstrukcije povijesti arhitekture. U konačnici obojica nisu težila znanstvenom antikvarnom pristupu, već je cilj bio kreativni umjetnički pristup. H. Bollé i I. Kršnjavi nisu izuzetak u srednjoeuropskoj arhitekturi xix. stoljeća.¹²¹ Većina intervencija na građevnim spomenicima pripadala je individualističkom smjeru historicizma gdje je estetski pristup odnio prevagu nad znanstvenim pristupom u stilskim restauracijama. Manji broj intervencija pripadao je antikvarnom smjeru historicizma gdje je dominirao znanstveni arheološki pristup u stilskim restauracijama.

Između J. Brunšmida i V. Lunačeka postoje sličnosti i razlike. J. Brunšmid, E. Laszowski i V. Lunaček pažljivo prate i prihvaćaju velike promjene koje su se dogodile u teorijskom razmišljanju o očuvanju spomenika na njemačkom govornom području od 1880. do 1900. godine. Glavna značajka je početak formiranja jasne kritike primjene dotada neprikosnovene metode stilske restauracije.¹²² Brunšmidova i Lunačekova teorijska razmišljanja o očuvanju spomenika karakteristična su za protomodernu na početku xix. stoljeća. Glavna značajka je procijep između kritike historicističkih intervencija i još nepotpuno definiranih prijedloga drugačijeg i novog teorijskog razmišljanja. Visoko su etički postupili jer su

javno objavili izvore utjecaja: uvodnik prvog broja časopisa „Die Denkmalpflege“, izvještaj s prvog njemačkog „Denkmaltaga“ i teorije Paula Tornowa. Zajednička im je žestoka negativna kritika estetskog pristupa stilskim restauracijama. J. Brunšmid nigdje eksplicitno ne zagovara, ali se može naslutiti, da bi tolerirao arheološki pristup stilskoj restauraciji. Znanstveni arheološki pristup morao bi ograničiti subjektivnost umjetničke imaginacije. Lunačekova kritika je radikalna i negativna i neprekidno ponavljana pa se stječe dojam da je za njega restauracija kao metoda intervencije na građevinskim spomenicima potpuno potrošeno i zaključeno poglavlje. Glavna slabost kritike J. Brunšmida i V. Lunačka je što se zadržavaju isključivo na negativnoj razini. Kod J. Brunšmida je moguće na temelju pojedinačnih misli naslutiti kakvu drugačiju metodu intervencije predlaže. Kod V. Lunačka, to nažalost, nije moguće ustanoviti.

U očuvanju spomenika glavni problem I. Kršnjavoga je prebliski i nekritički odnos prema H. Bolléu tijekom izvedbe restauracije katedrale. Problem postaje očit kad se uspoređi s odnosom teoretičara i arhitekata u prethodnoj generaciji koja je počela i iznijela početni teret neogotičke obnove u arhitekturi. Tijekom dugogodišnje stilske restauracije katedrale glavni je ideolog i teoretičar A. Reichensperger bez obzira na svesrdnu potporu istovremeno predstavljao glasnu i respektabilnu arheološku kočnicu isključivo estetskim zamislima arhitekata E. R. Zwirnera i R. Voigtela.¹²³ Umjesto da na neki način slijedi Reichenspergerov primjer, pogotovo zato što je postojala velika vremenska distanca, I. Kršnjavi nije imao nikakvih sklonosti arheološkom pristupu i bio je bespogovorni nekritički zagovornik svih Bolléovih intervencija na katedrali. Definiranje Bolléovih slabosti je kompleksniji problem i povezan je s vrlo velikim utjecajem Viollet-le-Ducovih teorija u francuskoj i njemačkoj arhitekturi. Viollet-le-Duc je 1866. godine objavio osmi svezak svojeg poznatog „*Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*“. Jasno i precizno formulirana je teorija restauracije od definicije samog pojma do cijeloga niza primjera na kojima je objašnjen način primjene pojedinih načela.¹²⁴ Viollet-le-Ducove teorije i arhitektonski opus od 1860-ih godina inaugurirali su stilsku restauraciju kao neupitnu metodu intervencije na javnim i sakralnim građevinskim spomenicima.

Osnovni Bolléov problem je što nekritički i mehanički primjenjuje Viollet-le-Ducovu teoriju u intervencijama na građevinskim spomenicima. Za jedan problem uvijek postoji samo jedno moguće rješenje i ne postoji mogućnost iznimke od unaprijed postavljenog teorijskog pravila. Teorijsko pravilo intervencije je apsolutno i uvijek nadređeno postojećem stanju građevnog spomenika. Arheološka analiza stanja takvog spomenika ne može dovesti do odstupanja u primjeni teorijskog pravila. Viollet-le-Duc navodi primjer u kojemu su moguća dva rješenja jednog

problema na osnovi primjene metode restauracije i posebno upozorava da ne postoje apsolutna i univerzalna pravila.¹²⁵ Nakon objave Viollet-le-Ducovih teorija, znatno se povećao broj izvedenih stilskih restauracija župnih crkava i katedrala u Francuskoj i Njemačkoj, koje su bile popraćene većinom pozitivnim, ali i manjim brojem vrlo utemeljenih negativnih kritika.¹²⁶ U vrijeme objave *Programa o obnovi prvostolne crkve zagrebačke* H. Bolléa prošlo je osamnaest godina od objave Viollet-le-Ducove teorije. Stvoren je velik korpus izvedenih restauracija i kritičkih prikaza. Prevelik bi se teret stavio na Bolléova leđa kad bi mu se prigovorilo što nije pokušao formulirati i provesti radikalno drugačiji pristup. Osnovni razlog je što su glasovi negativne kritike bili u manjini i raspršeni po raznim glasilima. Neobično je da tijekom dugotrajne restauracije nije bar malo posumnjao i da nije evolutivno promijenio stajališta u završavanju radova. Najbolji primjer bio bi zadržavanje Vinkovićeve portala, a ne izvedba novog portala isključivo iz estetskih razloga.

H. Bollé i I. Kršnjavi nisu pokazali osjetljivost prema još jednom neobično važnom aspektu Viollet-le-Ducovih teorija restauracije. Viollet-le-Duc upozoravao je na postojanje velikih razlika između pokrajinskih lokalnih stilova i specifičnosti gradnje u različitim pokrajinama Francuske.¹²⁷ Pažljivo proučavanje lokalnih stilova potrebno je zbog postizanja visoke kvalitete stilske restauracije. I. Kršnjavi je posebno negirao postojanje raznolikih pokrajinskih ili perifernih stilskih značajki, smatrajući da povijest arhitekture u Hrvatskoj nema specifičnih perifernih stilskih značajki jer su graditelji većinom došli iz Italije i Njemačke i zato nam je povijest arhitekture istovremena s poviješću arhitekture u Italiji i Njemačkoj. Tvrdnja je djelomično točna. U Hrvatsku ne dolaze djelovati glavni stvaraoci koji inovativno definiraju određena arhitektonska događanja u Njemačkoj i Italiji. Dolaze uglavnom njihovi sljedbenici koji moraju inovativne zamisli svojeg vremena prilagoditi ukusu i financijskim mogućnostima lokalnih investitora i tehnološkim znanjima mjesnih graditelja i građevinskih majstora. Upravo zato postoje velike stilske razlike između Hrvatske kao periferije i Njemačke i Italije kao središta aktivnosti. Glavni ideolog i teoretičar neogotičke obnove August Reichensperger i okupljeni arhitekti doživljavali su arhitekturu kao jedan od temeljnih elemenata socijalne obnove njemačke nacije. Sljedeća generacija njemačkih arhitekata, kojoj pripada i H. Bollé, neogotiku je promatrala samo kao još jedan u nizu umjetničkih stilova, koji su se nalazili na raspolaganju. H. Bollé je restauraciju katedrale objašnjavao isključivo kao racionalni tehnički i apsolutno umjetnički zadatak, koji je potpuno izdvojen iz socijalnog konteksta. U čitanju i vrednovanju povijesnog prostornog razvoja arhitektonske kompozicije katedrale, H. Bollé je suprotstavljao kvalitetu europskog kanona i kvalitetu provincijalnih ostvarenja. U srazu s europskim kanonom, lokalne stilske specifičnosti

na katedrali radikalno su ocijenjene kao barbarske i bez milosti su uklonjene.

U razmišljanjima J. Brunšmida i V. Lunačeka restauracija katedrale ima jasnu socijalnu ulogu u izgradnji hrvatske nacije i zato optužuju H. Bolléa za pomanjkanje pijeteta i domoljublja. U krugovima bečke povijesti umjetnosti i centralne komisije od 1880-ih godina traje rasprava i pokušaji da se u restauriranju prestane s praksom izbacivanja baroknih oltara. Na prijelazu XIX. u XX. stoljeće prestaje negativna stigma barokne umjetnosti u Njemačkoj i Austro-Ugarskoj.¹²⁸ H. Bollé i I. Kršnjavi potpuno su ignorirali suvremene spoznaje u povijesti umjetnosti i ostali su zarobljenici znanja iz 1880-ih godina. V. Lunaček je bio potpuno u pravu kad je predbacivao H. Bolléu da nema osjećaja za opći ugođaj unutarnjeg prostora katedrale. Velik broj oltara, dugotrajnost nastanka i različitost majstorskog izraza pridonosila je posebnom ugođaju unutarnjeg prostora prije restauracije. Tijekom restauracije svi oltari su izvedeni u vrlo kratkom vremenu, u istom stilu i prema zamisli jednog arhitekta, a konačni rezultat morala je biti monotona repeticija pojedinih formalnih elemenata i cjelokupne kompozicije pojedinih oltara. U sudaru s novim europskim teorijama oko 1900. jasno se pokazalo da I. Kršnjavi i H. Bollé imaju problem jer su u teorijama gradogradnje, očuvanja spomenika i povijesti umjetnosti ostali potpuno vjerni razmišljanjima iz 1860-ih do 1880-ih. Nakon 1880-ih sva suvremena zbivanja prošla su pokraj obojice a da nisu nimalo utjecala na njihov način razmišljanja. I. Kršnjavi i H. Bollé ili nisu željeli ili nisu bili sposobni evolutivno promijeniti svoja stajališta i zato su se našli u vrlo neobičnoj situaciji. Obojica su se nalazila na izuzetno uglednim položajima u društvu. Dobrih dvadeset godina bili su neprijeporni autoriteti koji su imali, prema njihovu mišljenju opravdano, prirodni monopol na idejno vodstvo u svojem području djelovanja. Odjednom se pojavila mlađa generacija povjesničara, likovnih kritičara i arhitekata koja je imala drugačije senzibilitete. Autoriteti više nisu imali i monopol na idejno vodstvo u gradogradnji, očuvanju spomenika i arhitekturi. Kršnjavi i Bollé grčevito su branili svoju nedodirljivost, ali je postupno počelo biti vidljivo njihovo misaono zaostajanje i jalova borba protiv ubrzanih teorijskih inovacija.

Obično se takve situacije tumače velikim generacijskim jazom između stare i mlade generacije, koji onemogućuje starijima prilagodbu novim razmišljanjima. Kad se promatra hrvatski kontekst, takvo je obrazloženje uvjerljivo. J. Brunšmid je trinaest godina mlađi od I. Kršnjavoga i H. Bolléa, a V. Lunaček osamnaest. Na neki čudan, negativan način fascinantna je intelektualna okamenjenost I.

Kršnjavoga i H. Bolléa, pogotovo kad se uspoređi sa životnom dobi europskih arhitekata i povjesničara umjetnosti koji su proveli radikalnu promjenu razmišljanja u teoriji gradogradnje i očuvanju spomenika. K. Henrici (r. 1842.) je tri godine, a C. Sitte (r. 1843.) dvije godine stariji, dok su Th. Göcke i G. Dehio (r. 1850.) pet godina mlađi od I. Kršnjavoga i H. Bolléa (r. 1845.). Posebno je začuđujuća usporedba s njihovim vršnjakom J. Stübbenom (r. 1845.) koji se neprekidno poput kameleona evolutivno prilagođavao suvremenim teorijskim mijenama.¹²⁹ O generacijskom jazu jedino se može govoriti kod A. Riegla (r. 1857.), H. Muthesiusa (r. 1861.) i Th. Fischera (r. 1862.) koji su mlađi od dvanaest do sedamnaest godina od I. Kršnjavoga i H. Bolléa. Između I. Kršnjavoga, J. Brunšmida, H. Bolléa i V. Lunačeka postoje razlike i u načinu raspravljanja. I. Kršnjavi se primarno služio polemičkim trikovima i anonimnim izrugivanjem sudionika, a potpuno je sekundaran bilo kakav oblik teorijskog raspravljanja. Osorno i nadmeno držanje presvijetlog predstojnika nije ga napustilo ni šest godina nakon ostavke i formalnog gubitka političke moći. J. Brunšmid se uglavnom nastojao zadržati tijekom rasprave u teorijskim vodama. U raspravi s I. Kršnjavim i H. Bolléom vidljivo je određeno suzdržavanje da se u osobnim napadima ne prijede zamišljena linija obzira. Brunšmidova polemika s Bolléom na trenutke je prerasla u grubu osobni obračun. U raspravi je H. Bollé primarno zadržao izuzetno visoku razinu teorijske rasprave, ali se osjeća velika iritacija što uopće mora raspravljati o izvedenoj restauraciji. S druge strane, H. Bollé je anticipirao način ponašanja arhitekata koji će se posebno razviti tijekom XX. stoljeća. U polemici je H. Bollé krajnje autoritarnim tonom i bez ikakva kolebanja kategorički izgovarao superlativne ocjene o svojem djelu bez tračka sumnje u utemeljenost svoje ocjene. Kritička rasprava je nepotrebna ako autor osornim tonom i velikom samouvjerenošću izgovara najpozitivnije ocjene o vlastitom djelu. V. Lunaček je bio najskloniji opširnom teorijskom razlaganju, ali su ga ostali sudionici rasprave uglavnom ignorirali. V. Lunaček se nije suzdržavao i nije imao obzira u osobnom izazivanju H. Bolléa, jer je neprekidno varirao optužbe za „veseli vandalizam“, „pomanjkanje domoljubnog pijeteta“, „hladni protestantizam“. Lunačekova teorijska kritika je na određeni način najavila arhitektonsko djelo Viktora Kovačića i teorijsku kritiku Gj. Szabe. Različite misli iz rasprave naći će odraz u Kovačićevu teorijskom obrazloženju i natječajnoj regulaciji Kaptola i okolice iz 1908. godine. Gjuro Szabo će precizno završiti teorijski obračun s teorijom regulacije, stilskom restauracijom i Bolléovom arhitekturom historicizma. ■

***Napomena:** ilustracije 4, 5, 6, 7, 11 i 12 preuzete su iz slijedećih publikacija: DORA WIEBENSON & JOZSEF SISA, *The Architecture of Historic Hungary*, Cambridge – Massachusetts, 1998, 24; GJURO SZABO, *Stari Zagreb*, Zagreb, 1941, tab. 64, 115; VIKTOR KOVAČIĆ, *Atrium Ecclesiae*, Forum Populi – natječajni projekt za preuđezbu Kaptola i okolice, u: *Obzor ilustrovani*, Zagreb, 52 (1908.), 19; ANDRIJA MOHOROVIČIĆ, *Analiza historijsko-urbanističkog razvoja grada Zagreba*, u: *Rad JAZU*, Zagreb, 287 (1952.), sl. 23; ANA DEANOVIĆ, ŽELJKA ČORAK, NENAD GATTIN, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988, 215.

Bilješke

- 1** U nastavku teksta Predstavka. Popis svih potpisnika: arhivist dr. I. Bojničić, sveuč. prof. i upravitelj Arheološkog odjela Narodnog muzeja dr. J. Brunšmid; književnik, povjesničar i sportaš dr. F. Bučar; arheolog i konzervator don F. Bulić; numizmatičar i arheolog V. Celestin; povjesničar dr. D. Gruber; geograf i srednjoškolski prof. dr. I. Hoić; povjesničar dr. R. Horvat; povjesničar i arheolog dr. L. Jelić; povjesničar V. Klaić; arhivist i povjesničar E. Laszowski; povjesničar M. Magdić; povjesničar dr. G. Manojlović; arheolog fra L. Marun; pisac F. Miler; povjesničar i prof. N. Nodilo; književnik i prof. R. Pinter; povjesničar don B. Poparić; književnik prof. J. Purić; povjesničar I. Rabar; arheolog F. Radić; povjesničar T. Smičiklas; povjesničar dr. S. Srkulj; povjesničar dr. A. Szentgyorgy; geograf i književnik M. Šenoa; povjesničar dr. F. Šišić; prebendar i povjesničar I. K. Tkalčić; povjesničar i geograf dr. P. Tomić. Ivan Mirnik je prvi objavio sveobuhvatan izvorni znanstveni rad o Predstavci i polemici, zajedno s arhivskom dokumentacijom, korespondencijom i prijevodom objavljenih tekstova. IVAN MIRNIK, Bakačeva kula godina 1901., u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 14–15 (1988.–89.), 11–14.
- 2** O Predstavci, polemici i Bakačevoj kuli pisali su još: a) ANĐELA HORVAT, Sjećanja i razmatranja na temu Bollé – Szabo, u: *Život umjetnosti*, Zagreb, 26–27 (1978.), 80. b) OLGA MARUŠEVSKI, Kršnjavi i Bollé, u: *Život umjetnosti*, Zagreb, 26–27 (1978.), 73–74. c) OLGA MARUŠEVSKI, Iso Kršnjavi kao graditelj, Zagreb, 1986., 163–170. d) LELJA DOBRONIĆ, Zagrebačka Biskupska tvrđa, Zagreb, 1988., 31–35, 43–44. e) ANA DEANOVIĆ, ŽELJKA ČORAK, NENAD GATTIN, Zagrebačka katedrala, Zagreb, 1988., 86–87. f) LELJA DOBRONIĆ, Biskupski i kaptolski Zagreb, Zagreb, 1991., 75/79–80. g) ZLATKO JURIĆ, Herojski prolog u modernu III/VI–Ne rušite Bakačevu kulu, u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, 3–5 (1996.), 70–71. h) ZLATKO JURIĆ, Herojski prolog u modernu IV/VI–Pirova pobjeda, u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, 6–8 (1996.), 52–53. i) OLGA MARUŠEVSKI, Iso Kršnjavi kao graditelj, Zagreb, 2010., 262–276.
- 3** O restauraciji katedrale pisali su: a) ANĐELA HORVAT, 1978., (bilj. 2a), 90. b) OLGA MARUŠEVSKI, 1978., (bilj. 2b), 72. c) ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Graditelj Hans Albertal, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Zagreb, 8 (1984.), 63–71. d) LELJA DOBRONIĆ, Zagrebački Kaptol i gornji grad nekad i danas, Zagreb, 1986., 93–96. e) OLGA MARUŠEVSKI, 1986., (bilj. 2c), 145–162. f) ANA DEANOVIĆ, ŽELJKA ČORAK, NENAD GATTIN, 1988., (bilj. 2e), 215, 220–221, 258–300. g) LELJA DOBRONIĆ, 1991., (bilj. 2f), 60–72. h) OLGA MARUŠEVSKI, Hermann Bollé – arhitekt, restaurator, obrtnik, u: *Historizam u Hrvatskoj*, Zagreb, 2000., 53–61. i) TOMISLAV PREMERL, Zagrebačka prvostolnica – restauracija kao metoda građenja, u: *Historizam u Hrvatskoj*, Zagreb, 2000., 63–70. j) OLGA MARUŠEVSKI, 2010., (bilj. 2i), 234–261.
- 4** ANA DEANOVIĆ, ŽELJKA ČORAK, NENAD GATTIN, 1988., (bilj. 2e), 265.
- 5** ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 1984., (bilj. 3c), 63–71. Prvi put je objavljena arhitektonska snimka postojećeg stanja katedrale prije potresa i restauracije.
- 6** O Vinkovićeve portalu pisali su: a) ANA DEANOVIĆ, ŽELJKA ČORAK, NENAD GATTIN, 1988., (bilj. 2e), 73–75/214/296. b) LELJA DOBRONIĆ, 1991., (bilj. 2f), 40–41.
- 7** DORA WIEBENSON, JOZSEF SISA, *The Architecture of Historic Hungary*, Cambridge-Massachusetts – London-England, 1998., 18/24.
- 8** O Biskupskoj tvrđi pisali su: a) LELJA DOBRONIĆ, 1986., (bilj. 3d), 96–101. b) ANA DEANOVIĆ, ŽELJKA ČORAK, NENAD GATTIN, 1988., (bilj. 2e), 85–86. c) LELJA DOBRONIĆ, 1988., (bilj. 2d), 65–84. d) LELJA DOBRONIĆ, 1991., (bilj. 2f), 73–80. e) ANDREJ ŽMEGAČ, Oblik katedralne utvrde u Zagrebu, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Zagreb, 18 (1994.), 122–127.
- 9** LELJA DOBRONIĆ, 1988., (bilj. 2d), 16–17.
- 10** JURAJ BATELJA (et al.), Zagrebački biskupi i nadbiskupi, Zagreb, 1995., 299–300.
- 11** JURAJ BATELJA (et al.), 1995., (bilj. 10), 366–367.
- 12** JURAJ BATELJA (et al.), 1995., (bilj. 10), 394–395.
- 13** JURAJ BATELJA (et al.), 1995., (bilj. 10), 452–454.
- 14** JURAJ BATELJA (et al.), 1995., (bilj. 10), 427–443.
- 15** ZLATKO JURIĆ, Zaštita spomenika u teorijama gradogradnje u srednjoj Europi 1870.–1918., u: *Prostor*, Zagreb, 1/27 (2004.), 11–12.
- 16** OTTO SARRAZIN, OSKAR HOSSFELD, Der Erste deutsche Denkmaltag in Dresden am 24. und 25. september 1900., u: *Die Denkmalpflege*, 13 (1900.), 100–103. Primjerak časopisa nalazi se u biblioteci Arheološkog muzeja u Zagrebu.
- 17** a) PAUL TORNOW, Grundregeln und Grundsätze beim Wiederherstellen von Baudenkmalern, u: *Die Denkmalpflege*, 15 (1900.), 113–116. b) PAUL TORNOW, Grundregeln und Grundsätze beim Wiederherstellen von Baudenkmalern, u: *Die Denkmalpflege*, 16 (1900.), 122–124.
- 18** a) VLADIMIR LUNAČEK, Naša prvostolna crkva; u: *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 1680 (1901.), (17. 6.), 3. b) PAUL TORNOW, 1900., (bilj. 17b), 122–124. c) JUKKA JOKILEHTO, *A History of Architectural Conservation*, Oxford, 1999., 195–196.
- 19** VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 18a), 3.
- 20** VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 18a), 3.
- 21** VLADIMIR LUNAČEK, Naša prvostolna crkva; u: *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 1681 (1901.), (18. 6.), 3.
- 22** VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 21), 3.
- 23** VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 21), 3.
- 24** VLADIMIR LUNAČEK, K restauraciji franjevačke crkve; u: *Hrvatsko pravo*; Zagreb, 1615 (1901.), (28. 3.), 3.
- 25** VLADIMIR LUNAČEK, Naša prvostolna crkva; u: *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 1682 (1901.), (19. 6.), 3.
- 26** VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 24), 3.

- 27 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 25), 3.
- 28 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 18a), 3.
- 29 a) IVAN K. TKALČIĆ, JOSIP BRUNŠMID, Predstavka hrvatskih historičara i arheologa u poslu sačuvanja sredovječnih utvrda oko stolne crkve zagrebačke, u: *Obzor*, Zagreb, 142 (1901.), (22. 6.), 1–2; IVAN K. TKALČIĆ, JOSIP BRUNŠMID, Predstavka hrvatskih historičara i arheologa u poslu sačuvanja sredovječnih utvrda oko stolne crkve zagrebačke, u: *Narodne novine*, Zagreb, 142 (1901.), (22. 6.), 6–7. b) JURAJ BATELJA (et al.), 1995., (bilj. 10), 481–486.
- 30 Svi citati do kraja poglavlja preuzeti su iz IVAN K. TKALČIĆ, JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 29a), 1–2.
- 31 IZIDOR KRŠNJAVI, Bakačeva kula, u: *Narodne novine*, Zagreb, 144 (1901.), (25. 6.), 4–5. IZIDOR KRŠNJAVI (atr.), Die Befestigungsthürme unserer Domkirche, u: *Agramer Tagblatt*, Zagreb, 145 (1901.), (26. 6.), 3–4.
- 32 IZIDOR KRŠNJAVI, 1901., (bilj. 31), 4–5. Citati koji slijede preuzeti su iz istog Kršnjavijevog teksta.
- 33 Dr. ZOPF, Die Restaurierung der Domkirche, u: *Agramer Zeitung*, Zagreb, 145 (1901.), 145, (26. 6.), 4.
- 34 Dr. ZOPF, 1901., (bilj. 34), 4. Citati do kraja poglavlja preuzeti su iz teksta I. Kršnjavog kojeg potpisuje pseudonimom Dr. Zopf.
- 35 Kad govori o kuli, I. Kršnjavi najčešće upotrebljava sljedeće epitete: „grdni“, „nespretni toranj“, „prosta kula“, „nesgrapni“, „ružni toranj“, „grdna ta i nelijepa kula“, „kasnija nesgrapnost“.
- 36 IVAN K. TKALČIĆ, Odgovor presvietlom gospodinu dr. Izidoru Kršnjavomu na njegov članak „Bakačeva kula“; u: *Obzor*, Zagreb, 146 (1901.), (27. 6.), 2–3. IVAN K. TKALČIĆ, Die Befestigungsthürme unserer Domkirche, u: *Agramer Tagblatt*, Zagreb, 147 (1901.), (27. 6.), 4.
- 37 IVAN K. TKALČIĆ, Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada, Zagreb, 1885., 46–47.
- 38 a) IVAN K. TKALČIĆ, 1901., (bilj. 37), 2–3. b) ANA DEANOVIĆ, ŽELJKA ČORAK, NENAD GATTIN, 1988., (bilj. 2e), 40–41.
- 39 IZIDOR KRŠNJAVI, Prečastnom gospodinu Ivanu Kr. Tkalčiću, u: *Obzor*, Zagreb, 149 (1901.), (2. 7.), 2–3. IZIDOR KRŠNJAVI, Der Bakač-Thurm, u: *Agramer Tagblatt*, Zagreb, 148 (1901.), (2. 7.), 4.
- 40 IZIDOR KRŠNJAVI, 1901., (bilj. 40), 2–3.
- 41 IZIDOR KRŠNJAVI, 1901., (bilj. 40), 2–3.
- 42 IVAN K. TKALČIĆ, Sredovječne utvrde oko prvostolne crkve zagrebačke, u: *Obzor*, Zagreb, 153 (1901.), (6. 7.), 1–2. IVAN K. TKALČIĆ, Die Befestigungen der Agramer Domkirche, u: *Agramer Tagblatt*, Zagreb, 152 (1901.), (6. 7.), 4. IVAN K. TKALČIĆ, Die Befestigungen der Agramer Domkirche, u: *Agramer Tagblatt*, Zagreb, 153 (1901.), (7. 7.), 4–5.
- 43 IVAN K. TKALČIĆ, 1901., (bilj. 43), 1–2. Citati do kraja poglavlja preuzeti su iz istog Tkalčićeva teksta.
- 44 JOSIP BRUNŠMID, Bakačeva kula, u: *Narodne novine*, Zagreb, 147 (1901.), (28. 6.), 5–6.
- 45 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 45), 5–6.
- 46 a) JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 45), 5–6. b) OTTO SARRAZIN, OSKAR HOSSFELD, Zur Einführung, u: *Die Denkmalpflege*, 1 (1899.), 1–2. Primjerak časopisa nalazi se u biblioteci Arheološkog muzeja u Zagrebu.
- 47 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 45), 5–6.
- 48 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 45), 5–6.
- 49 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 45), 5–6.
- 50 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 45), 5–6.
- 51 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 45), 5–6.
- 52 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 45), 5–6.
- 53 IZIDOR KRŠNJAVI, Gospodinu prof. Brunšmidu u poslu Bakačevog tornja, u: *Narodne novine*, Zagreb, 148 (1901.), (1. 7.), 2.
- 54 IZIDOR KRŠNJAVI, 1901., (bilj. 54), 2.
- 55 IZIDOR KRŠNJAVI, 1901., (bilj. 54), 2.
- 56 IZIDOR KRŠNJAVI, 1901., (bilj. 54), 2.
- 57 JOSIP BRUNŠMID, Gosp. Prof. Kršnjavomu u poslu Bakačeve kule, u: *Narodne novine*, Zagreb, 154 (1901.), (8. 7.), 4.
- 58 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 58), 4.
- 59 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 58), 4.
- 60 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 58), 4.
- 61 VLADIMIR LUNAČEK, Bakačeva kula, u: *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 1692 (1901.), (2. 7.), 3–4.
- 62 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 103), 3–4.
- 63 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 103), 3–4.
- 64 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 103), 3–4.
- 65 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 103), 3–4.
- 66 a) HERMANN BOLLÉ, K reprezentaciji hrvatskih arheologa i historičara glede obnove stolne crkve, u: *Narodne novine*, Zagreb, 153 (1901.), (6. 7.), 3–4. HERMANN BOLLÉ, Der Bakač-Thurm, u: *Agramer Tagblatt*, Zagreb, 153 (1901.), (6. 7.), 9–10. b) HERMANN BOLLÉ, Die Restaurierung der Domkirche, u: *Agramer Zeitung*, Zagreb, 153 (1901.), (6. 7.), 9–11.
- 67 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
- 68 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
- 69 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
- 70 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
- 71 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
- 72 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
- 73 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
- 74 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
- 75 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
- 76 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
- 77 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
- 78 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
- 79 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
- 80 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11. U opisu se nalaze sljedeće formulacije: „stari nezgrapni krov“; „tesara bez ikakvog znanja, za nuždu bio razapet nad sva tri broda“; „sirovi kontrafori“; „tek u kasnije vrijeme nadodan primitivno izveden i sasvim loše konstruiran kasnogotički mrežasti svod nad svetištem“; „urušeni, primitivni i šeptrljivom rukom izvedeni, kasnogotički mrežasti svod u svetištu“; „u kasnije vrijeme

nevještom rukom vrlo loše umetnutih, kasnogotičkih mrežišta u prozorima“; „stubovi na tom mjestu bili duboko isklesani, što je nevjerojatno nesavjesni zahvat“; „grobnice, koje su tek u kasnije vrijeme i s malo tehničkog obzira bile uzidane u crkvi“.

- 81** HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
82 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
83 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
84 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
85 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
86 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
87 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
88 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
89 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
90 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
91 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67b), 9–11.
92 HERMANN BOLLÉ, 1901., (bilj. 67a), 3–4.
93 JOSIP BRUNŠMID, Odgovor g. Bolléu, u: *Narodne novine*, Zagreb, 159 (1901.), (13. 7.), 4–5.
94 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 94), 4–5.
95 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 94), 4–5.
96 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 94), 4–5.
97 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 94), 4–5.
98 a) JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 94), 4–5. b) PAUL TORNOW, 1900., (bilj. 17a), 113–116.
99 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 94), 4–5.
100 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 94), 4–5.
101 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 94), 4–5.
102 JOSIP BRUNŠMID, 1901., (bilj. 94), 4–5.
103 IZIDOR KRŠNJAVI (atr.), Politische Beleuchtungs des Bakač-Thurmes, u: *Agramer Zeitung*, Zagreb, 160 (1901.), (15. 7.), 1.
104 IZIDOR KRŠNJAVI (atr.), 1901., (bilj. 145), 1.
105 VLADIMIR LUNAČEK, Bakačeva kula, u: *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 1704 (1901.), (16. 7.), 3.
106 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 106), 3.
107 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 106), 3.
108 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 106), 3.
109 VLADIMIR LUNAČEK, Bakačeva kula, u: *Hrvatsko pravo*, 1705 (1901.), (17. 7.), 2–3.
110 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 110), 2–3.
111 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 110), 2–3.
112 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 110), 2–3.
113 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 110), 2–3.
114 VLADIMIR LUNAČEK, 1901., (bilj. 110), 2–3.
115 a) BRIAN LADD, Urban Planning and Civic Order in Germany, 1860–1914, Cambridge-Massachusetts-London-England, 1990., 111–116, 122–131. b) ZLATKO JURIC, 2004., (bilj. 15), 3. c) GEORGE R. COLLINS, CHRISTINE CRASEMANN COLLINS, Camillo Sitte: The Birth of Modern City Planning, Mineola – New York, 2006., 44–51, 348–351. d) MICHAEL J. LEWIS, The Gothic Revival, London, 2002., 128–134. e) JUKKA JOKILEHTO, 1999., (bilj. 18c), 116–119, 191–193, 195–196. f) Hermann Märten je 1885. formulirao teoriju praktične estetike koja je pomogla u određivanju veličine

potrebnog trga u odnosu na visinu pročelja i ukupni volumen spomenika. Baumeisterove i Märtensove teorije kanonizirat će i široko popularizirati gradski planer J. Stüb- ben u prvom izdanju (1890.) svojeg kapitalnog djela „Der Städtebau“ koje je imalo golem utjecaj na srednjoeuropsku teoriju planiranja i regulacije gradova. Slične prakse oslobađanja katedrale rušenjem i uklanjanjem okolnih zgrada provodile su se od 1850-ih do 1880-ih u Frankfurtu, Ulmu i Kölnu. Istovremeno su se u njemačkim gradovima bez imalo oklijevanja rušila postojeća gradska vrata i utvrdni zidovi. Od 1890. do 1900. godine u srednjoj Europi počela se stvarati određena reakcija na dotadašnju regulatornu praksu u gradogradnji. U manje od deset godina došlo je do velike promjene teorijskih razmišljanja. Rasprava o opravdanosti rušenja gradskih zidina u Nürnbergu počela je još 1870-ih godina u vrijeme potpune dominacije Bau- meisterovih teorija. Bez konkretnog dogovora, rasprava se razvukla do 1890-ih godina, kad je završila kompromisom koji ih je sačuvao od rušenja. Köln je 1880-ih i 1890-ih bio poprište zanimljive promjene strana u raspravi o rušenju gradskih vrata i zidina. Dojučerašnji gorljivi zagovornik ru- šenja J. Stüb- ben pretvorio se u glavnog agitatora očuvanja, izazvavši opću zbunjenost članova gradskog zastupstva.

116 a) BRIAN LADD, 1990., (bilj. 116a), 131–138. b) GEORGE R. COLLINS, CHRISTINE CRASEMANN COLLINS, 2006., (bilj. 116c), 64–70, 91–100, 348–349, 357–362. c) Camillo Sitte je bio među prvima koji je u knjizi „Der Städtebau nach seinem künstlerischen Grundsätzen“ objavljenoj 1889. godine, izrazio negativno mišljenje o suvremenoj grado- gradnji jer je osporavao regulatorni proces oslobađanja sakralnih i javnih zgrada od okolne gradnje. Osnovni razlog je razaranje povijesno nastalog gradskog ustroj- stva. Glavna zabluda je bila težnja za razgledavanjem zgrade jednim statičnim pogledom. Osamljena crkva na praznom prostoru novoga trga izgubila bi svaki odnos prema povijesnom gradskom ustrojstvu. U prvo vrijeme, kada je C. Sitte objavio knjigu, činilo se da će proći potpuno nezapaženo među profesionalcima i u javnosti. Potpuno neočekivano, teorijska stajališta izražena u knjizi velikom su brzinom prihvaćena i u razdoblju od jednog desetljeća Sitteova su stajališta prevladala u Njemačkoj. U uvodni- ku prvog broja stručnog časopisa za gradogradnju „Der Städtebau“ iz 1904. godine, urednici C. Sitte i Th. Göcke isticali su značenje istodobne pripadnosti gradogradnje području umjetnosti i tehničke znanosti. U gradogradnji se kolektivni nacionalni ponos i domoljublje isprepliću s tehničkim zahtjevima suvremene civilizacije u konačno ostvarenje koje je doprinos pojedinačnoj nacionalnoj kul- turi. Camillo Sitte i istomišljenici Karl Henrici, Theodor Göcke i Theodor Fischer inzistirali su na očuvanju starih stambenih zgrada u okruženju pojedinih sakralnih i javnih spomenika radi jedinstvene povijesne slikovitosti.

117 AKOS MORAVANSZKY, Competing Visions – Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European

Architecture 1867–1918, Cambridge-Massachusetts-London-England, 1998., 76–77.

118 a) MICHAEL J. LEWIS, *The Politics of the German Gothic Revival – August Reichensperger*, New York – Cambridge, 1993., 42–56. b) MICHAEL J. LEWIS, 2002., (bilj. 116d), 55–56, 67–69, 74–75. c) WIM DENSLAGEN, *Architectural Restoration in Western Europe: Controversy and Continuity*, Amsterdam, 1994., 164–165, 171–172.

Do 1880-ih završena je dugotrajna stilska restauracija katedrale u Kölnu. Obnovu katedrale počeo je 1840. godine arhitekt E. F. Zwirner, a dovršio 1880. godine arhitekt R. Voigtel. Obnova je provedena pod budnom paskom ideologa i teoretičara neogotičke obnove A. Reichenspergera. Neogotička obnova u njemačkim je zemljama dosegala vrhunac od 1860. do 1880. godine, zahvaljujući neumornoj agitaciji A. Reichenspergera i arhitekata njegova kruga, poput G. G. Ungewittera, V. Statza, F. von Schmidta i C. W. Hasea. Za A. Reichenspergera, neogotička obnova nije bila pitanje ukusa, već rezultat socijalne interakcije umjetnika i društva. Neogotička stilska restauracija katedrale nije rezultat tehničkog ili umjetničkog djelovanja arhitekta u zadovoljavanju želja naručitelja, nego je sudjelovanje duboko pobožne lokalne zajednice u građevinskoj radionici u gradnji i poslije u obavljanju bogoslužja. Drugi oslonac neogotičke obnove bila je negativna stigma barokne i rokoko umjetnosti kao tzv. *zopf* stila koji je stran njemačkoj kulturi. Na valu neogotičke obnove stilski su restaurirane i potpuno ispražnjene od baroknih intervencija i opreme i katedrala u Ulmu (arhitekti F. Thran, L. Scheu, A. Von Beyer, 1844.–1890.) i Frauenkirche u Münchenu (arhitekt M. Berger u Münchenu, 1858–60.-1877.).

119 AKOS MORAVANSZKY, 1998., (bilj. 118), 76–77.

120 AKOS MORAVANSZKY, 1998., (bilj. 118), 76–77.

121 AKOS MORAVANSZKY, 1998., (bilj. 118), 63–82.

122 a) FRANKO ĆORIĆ, *Carsko i kraljevsko središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina u hrvatskim zemljama – Ustroj, zakonodavstvo i djelovanje 1850.–1918.*, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb, 2010., 166–170, 334–341. b) GEORGE R. COLLINS, CHRISTINE CRASEMANN COLLINS, 2006., (bilj. 116c), 336, 366–367. c) JUKKA JOKILEHTO, 1999., (bilj. 18c), 194, 196–197, 215–217. d) FRANKO ĆORIĆ, MARKO ŠPIKIĆ, *Izvešće Aloisa Riegla o Dioklecijanovoj palači*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split, 42 (2011.), 406–407. e) WIM DENSLAGEN, 1994., (bilj. 119c), 182–185, 242–243.

Od 1880. do 1900. postupno se počinju javljati i drugačija teorijska razmišljanja o očuvanju spomenika i povijesti arhitekture. Počele su se formirati jasne kritike dotada nedodirljive primjene metode stilske restauracije u srednjoj Europi. U Berlinu počinje izlaziti 1899. godine stručni časopis „Die Denkmalpflege“, u kojemu pišu P. Tornow i Th. Fischer. Organiziraju se skupovi na kojima se raspravlja o problemima u očuvanju građevinskih spomenika. Na prvom njemačkom „Denkmaltagu“ održanom 1900. u

Dresdenu, arhitekt Paul Tornow teorijski je definirao načela intervencije na očuvanju spomenika, posebno ističući određeni oblik znanstvenog pristupa. Cilj je bio ograničiti ekscese estetskog pristupa stilskoj restauraciji. H. Muthecius je 1900./1901. na njemački jezik preveo Ruskinova djela, a Georg Dehio počinje zastupati primjenu krilatice „Konzervirati, a ne restaurirati“ na očuvanju spomenika u Njemačkoj. Koliko su se brzo u samo nekoliko godina dogodile promjene u teorijskom razmišljanju i praksi očuvanja spomenika, najbolje pokazuje sljedeći primjer: A. Riegl objavljuje 1903. kapitalno djelo „Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung“ kojim je posve napuštena praksa stilske restauracije i uveden potpuno novi koncept konzervacije u očuvanju spomenika. Iste godine Paul Tornow na katedrali Saint-Etiennea u Metz uklanjanje neoklasicistički portal iz 1764. godine arhitekta Jacquesa-Francoisa Blondela i zamjenjuje ga svojim neogotičkim stilskim restauriranim portalom. P. Tornow je intervencijom odustao od svojeg prvog pravila, jer je uništio arhitektonsko djelo u jednom od povijesnih stilova. Izvedba novog neogotičkog portala primjenom stilske restauracije u potpunoj je suprotnosti s teorijama G. Dehija i A. Riegla. Na šestom njemačkom „Denkmaltagu“ održanom 1905. u Bambergu, povelu se velika rasprava treba li stilski restaurirati ili konzervirati ruševinu dvorca u Heidelbergu. Prije trideset godina pristupilo bi se stilskoj restauraciji bez ikakve rasprave. P. Tornow i O. Hossfeld pripadali su prvoj polovici sudionika koja se zalagala za stilsku restauraciju. Paul Clemen i Georg Dehio predvodili su drugu polovicu sudionika koji su predlagali konzervaciju.

123 MICHAEL J. LEWIS, 1993., (bilj. 160), 49–50/268–269.

124 MARKO ŠPIKIĆ, *Anatomija povijesnog spomenika*, Zagreb, 2006., 241–274.

125 MARKO ŠPIKIĆ, 2006., (bilj. 125), 256–257.

126 a) JUKKA JOKILEHTO, 1999., (bilj. 18c), 193–194. b)

WIM DENSLAGEN, 1994., (bilj. 119c), 163–167.

127 MARKO ŠPIKIĆ, 2006., (bilj. 125), 255.

128 a) FRANKO ĆORIĆ, 2010., (bilj. 123a), 162. b) GEORGE R. COLLINS, CHRISTINE CRASEMANN COLLINS, 2006., (bilj. 116c), 336. c) Albert Ilg, Cornelius Gurlitt i Friedrich Ohmann počinju istraživati i pozitivno vrednovati baroknu umjetnost.

129 a) BRIAN LADD, 1990., (bilj. 116a), 129–130. b) GEORGE R. COLLINS, CHRISTINE CRASEMANN COLLINS, 2006., (bilj. 116c), 58–60. c) J. Stübben je pratio pojavu C. Sittea i njegovih istomišljenika i postupno evoluirao u teorijskom razmišljanju. Na četvrtom njemačkom „Denkmaltagu“ 1903. godine, J. Stübben je podupro očuvanje povijesnog rastera gradskih ulica i suprotstavljao se oslobađanju katedrale od okolne gradnje. Stübben je bio vjerojatno najpoznatiji teoretičar i praktičar urbanog planiranja 1890-ih godina. Njegov je modalitet bio–pažljivo slijediti radove inovativnijih i imaginativnijih teoretičara, preuzimanje novih ideja i krajnje uspješno populariziranje među stručnjacima i u

široj javnosti. Stübbenove promjene teorijskih razmišljanja događaju se istovremeno s razvojem profesije urbanog planiranja u Njemačkoj. Starija generacija Stübbenovih

vršnjaka imala je problema s prihvaćanjem promjena, dok su mlađe generacije manje oklijevale u napuštanju starih, postojećih teorija.

Summary

Zlatko Jurić, Martina Strugar, Franko Ćorić

DISCUSSIONS ABOUT BAKAČ'S TOWER IN ZAGREB IN 1901: „THIS AKWARD, UGLY TOWER...“ OR „...A TYPICAL EXAMPLE OF MEDIEVAL DEFENCE FORTIFICATION...“

Josip Brunšmid and Emilij Laszowski wrote the Petition of Croatian Historians and Archaeologists in the Conservation of Middle-Aged Fortresses around Zagreb Cathedral and organized its signing by 28 leading Croatian historians, antiquarians and archaeologists. The petition was published on 22 June 1901 in all daily newspapers and caused a debate among theoreticians, which was published in daily newspapers from 22 June to 17 July 1901. The main bone of contention was related to the following issues: whether to demolish or preserve Bakač's tower and western wall, whether to rebuild and restore Vinković's portal or replace it with the new Bollé's portal and how to evaluate the executed stylistic restoration of the cathedral. The course of the debate was determined by the participants and the state of the cathedral as well as the bishop's fortress. Historian Izidor Kršnjavi, architect Hermann Bollé, historian Ivan K. Tkalčić, archaeologist and historian Josip Brunšmid and art critic Vladimir Lunaček took part in the debate. The state of the archiepiscopal cathedral complex is extremely complicated. The cathedral was restored (1880 to 1900) under the guidance of architect H. Bollé. The western facade of the cathedral no longer contains Vinković's portal (1640–43/1675), which bishop Benedikt Vinković (1637–42) ordered from master Cozmo Mueller and which was completed by canon Ludovik Vukoslavić. At the time, the bishop's fortress still kept an unaltered historical form. The release of the petition in 1901 caused a huge debate about urban development, the preservation of building monuments and art history. I. Kršnjavi, H. Bollé, J. Brunšmid and V. Lunaček basically followed European trends, and the differences were largely the result of the generation gap. In urban development, I. Kršnjavi and H. Bollé continued to uncompromisingly advocate the exclusion of church monuments from the practice of their alteration with regard to the surrounding construction and the practice of the demolition of old buildings for modern traffic requirements, all stances formed and represented by Reinhard Baumeister, Hermann Maertens and Josef Stübben in the period from 1870 to 1880. Bollé's concise and specific explanation about the justification for the demolition of Bakač's tower, in order to open the view of the restored western facade of the cathedral is in

accordance with the theories of Hermann Maertens. J. Brunšmid and V. Lunaček, on the other hand, were faithful followers of the theoretical reasoning of Camillo Sitte and his circle of the like-minded when it came to urban development and its regulation. Unlike J. Brunšmid and V. Lunaček, I. Kršnjavi and H. Bollé are much closer to contemporary art history concepts of defensive towers and walls as well as provincial Renaissance works, and therefore also Vinković's portal, which belongs to the seventeenth century. The theoretical considerations about the conservation of monuments all share the Enlightenment's historicist vision of the past. I. Kršnjavi and H. Bollé saw the past as an educational authority that teaches, while for J. Brunšmid and V. Lunaček, the past represented a moral authority that primarily commemorates. For I. Kršnjavi and H. Bollé a historical monument, even if incomplete, is not an object to be left intact and put under the glass bell for preservation. An unfinished monument is an object that should first of all be aesthetically finished so that it could still be used. In the end, none of them aspired to a scientific antiquarian approach, but rather to a creative artistic one. H. Bollé and I. Kršnjavi are no exception to the Central European architecture of the nineteenth century. Most of the interventions on building monuments belonged to an individualistic direction of historicism, where an aesthetic approach to the stylistic restoration prevailed. Far fewer interventions belonged to an antiquarian direction in historicism, which saw the application of an archaeological approach to stylistic restoration. J. Brunšmid, E. Laszowski and V. Lunaček carefully monitored and accepted new knowledge stemming from contemporary theoretical debates which concerned the preservation of monuments and were led wherever German was spoken. They acted highly ethically and posted their sources of influence: the first editorial of the magazine „Die Denkmalpflege“, a report from the first German „Denkmaltag“ and the theory of Paul Tornow. All of them criticized the aesthetic approach to style restorations. H. Bollé followed E. E. Violet-le-Duc and explained the restoration of the cathedral as a rational, technical and absolutely artistic task, which is completely detached from the social context. In reading and evaluating the historical

and spatial development of the architectural composition of the cathedral H. Bollé opposed the canon of European quality and the quality of provincial works. As opposed to the European canon, the local stylistic specifics of the cathedral were radically rated barbaric and mercilessly removed. Since J. Brunšmid and V. Lunaček considered the restoration of the cathedral as having a clear role in the social construction of the Croatian nationhood, they accused H. Bollé for a lack of patriotism and piety. V. Lunaček was most prone to an extensive theoretical debate, but his views remained largely ignored by other debate participants. His theoretical critique in some way

announced the architecture of Viktor Kovačić and theoretical criticism of Gjuro Szabo. Various considerations from the debate got reflected in Kovačić's theoretical explanation for the Kaptol and environs tender from the year 1908. Later on Gj. Szabo could conclude the theoretical settling of the theory of regulation, stylistic restoration and the architecture of historicism.

KEYWORDS: *Izidor Kršnjavi, Josip Brunšmid, Hermann Bollé, Vladimir Lunaček, Zagreb, Bakač's tower, monument preservation*